

Аристотел за убеждаването с характер

Методий Рождественский

СУ “Св. Климент Охридски”, Катедра “Реторика”, София

Резюме: Убеждаването с характер заема централно място в реторическата теория на Аристотел и в античната ораторска практика като цяло. В текста се разглеждат (1) специфично реторическите употреби на термина “етос” в текста на “Реторика”, (2) мястото на характера в системата на доказателствата, (3) изследва се теорията на характерната реч и двете фундаментални характеристики на етоса, (4) външната му обективация, (5) етотическите топоси, (6) въздействието на характера върху емоциите на аудиторията, (7) стилът като изразител на характер, (8) етотическите доводи и аргументите *Ad Hominem*. Налага се изводът за убеждаването с характер като за водещото реторическо доказателство в теорията на Аристотел.

Ключови думи: Етос, етотически аргумент, *Ad Hominem*, характер, реторика, аргументация, убеждаване, етическо доказателство.

Abstract: The notion of the persuasion through character is central to the rhetorical theory of Aristotle and the oratorical practice of Ancient Greece. The present text dwells upon (1) the specific rhetorical uses of “*ēthos*” in the text of “Rhetoric”, (2) the place of the character in the Aristotelian classification of proofs, (3) the theory of the speech displaying character and the two fundamental features of the *ēthos*, (4) its representation in two contexts – neutral and conflicting (the latter is named here *ēthomahia*), (5) the *ēthotic topoi*, (6) the influence of the character of the orator on the emotions of the audience, (7) the style expressing character, (8) the *ēthotic* and the *Ad Hominem* arguments. The persuasion through character is presented as the leading rhetorical proof in the theory of Aristotle.

Keywords: *Ēthos*, *Ēthotic* argument, *Ad Hominem*, Character, Rhetoric, Argumentation, Persuasion, Ethical appeal.

Развитието на неформалната логика и теорията на аргументацията през втората половина на ХХ век променя отношението към редица методи на убеждаване, които са отхвърлени от формалната логика като “реторически” и изначално незаслужаващи доверие. Този процес не подминава и ролята на характера в убеждаването. В работите си Хаим Перелман и Люси Олбрехтс-Титека¹, Дъглас Уолтън² и Алън Бринтън³ реабилитират доводите от характера/личността на оратора като логически

¹ Двамата изследователи, които анализират дискурсивните техники на убеждаването, причисляват отношенията между личността и делата ѝ към аргументите, базирани върху структурата на реалността и ги определят като “връзки на съ-съществуване” (*liaisons de coexistence*). Това са такива отношения между елементите на аргументацията, при които времевата последователност или липсва, или не е от съществено значение. Пример за подобна връзка е тази между личността и делата ѝ: те могат да се разглеждат и самостоятелно, и съвместно. В аргументацията личността се мисли като автор на действия и съждения, стабилно същество, което дава кохерентност на редица явления. Но спонтанността и възможността за избор правят човека обект на хуманитарните дисциплини, чието изучаване не може да бъде ограничено от методологията на точните науки. Вж. *Perelman, Ch., Olbrechts-Tyteca, L. Traité de l'argumentation*, Bruxelles, 2000, pp. 394-399.

² Кардиналното преразглеждане на поддържаното в логиката разбиране за аргументите *Ad Hominem* като изначално грешни, позволява на Д. Уолтън да изгради нова класификация на този тип доводи. Уолтън подчертава, че в основата на аргументите към човека стои разбирането за характера. Той извежда като основни понятия в анализа си “*участник на диалога и неговата надеждност (етос)*”. Под личност Уолтън разбира характера на участника на диалога и преди всичко надеждността му (*credibility*) т.е. потенциалът взимането на едно решение да се основава на преценката, опита, качествата на човека. *Уолтън, Д. Аргументы Ad Hominem*, Москва, 2002.

³ Терминът “етотически аргумент” (*ēthotic argument*) или аргумент от етоса е предложен от А. Бринтън, за да се избегнат противоречивите тълкувания на термина “етическо доказателство” (*ethical proof*). Той е един от първите, които обръщат внимание, че атаките срещу характера, традиционно разглеждани като “неформални грешки” във философията, всъщност заслужават специално внимание. Тяхната ирелевантност трудно може да бъде примирена с факта, че Платоновите диалози и съчиненията на Аристотел не само не осъждат този вид доказателство, но, напротив, го използват широко. Бринтън дава работно определение на етотическия аргумент, дефинирайки го широко като клас доводи, позоваващи се на етоса. *Brinton, A. Ēthotic Argument // History of Philosophy Quarterly*, Vol. 3, No. 3, 1986, pp.

легитимна и практически значима форма на аргументация. Те убедително показват, че аргументите от етоса⁴, т.е. характера на оратора в широк смисъл, са достойни за вниманието на неформалната логика и че играят важна роля в политическия и етическият дискурс. Всъщност, от реторическа гледна точка, „етотическото“ доказателство има не просто важно, а ключово значение. В настоящата работа ще разграничаваме „убеждаването с характер“ и „етотическото доказателство“ по следния начин: убеждаването с характер е по-широкият термин, който обхваща доводите от характера, демонстрирането на характер чрез стил, емоции, ясно заявено решение или по друг начин. „Етотическо доказателство“ пък ще наричаме аргумент, който прави позоваване на характера на даден човек, т.е. това е един от елементите на убеждаването с характер.⁵ Етотическият довод е аргумент „към човека“, но понеже *Ad Hominem* традиционно е разбран като негативна атака, тук ще се придържахме към следното разграничение: „етотически“ ще наричаме положителния аргумент, който се позовава на и изтъква добрите качества на човека, а „*Ad Hominem*“ или „негативен етотически аргумент“ – онзи аргумент, който се стреми да очерни другата страна. По същество и негативната атака, и положителното представяне принадлежат на един и същ вид и се различават само по знака си. И двата аргумента са етотически, т.е. насочени към характера, и двата са *Ad Hominem*.⁶

Изходна точка на нашето изследване трябва да бъде творчеството на Аристотел, защото нему принадлежи класическата концепция за убеждаване с характер. По ред причини, за които ще стане дума, тя не е достатъчно пълно изследвана и днес. Като основен текст в това начинание, безспорно, трябва да се опреме на неговата „Реторика“, като търсим паралели, където се налага, в „Етиките“, „Поетиката“, „За софистическите опровержения“ и други негови произведения.

245-246; *Idem*. *Ēthotic Argument: Some Uses // Argumentation: Perspectives and Approaches*. Ed. F van Eemeren et al. Dordrecht and Providence, 1987. В друга своя работа Бринтън развива тезата, че аргументите *Ad Hominem* могат да се оценят адекватно само от реторическа гледна точка, т.е. такава, която не се центрира изцяло на връзката между предпоставките и заключението. *Brinton, A. A Rhetorical View of the Ad Hominem // Australasian Journal of Philosophy*, Vol. 63, No.1, 1985, pp. 50-51.

⁴ В настоящия текст, следвайки възприетия от Бринтън и Уолтън термин, ние ще се придържаме към английската калка „етотически“ (от *ēthotic*), и няма да следваме българското словообразуване „етосен“, защото в теорията на аргументацията именно „етотически“ е добил известност. (Срв. подхода, възприет в руския превод на монографията на Уолтън: „*этотический*“, а не „*этосный*“. *Уолтон, Д.* Цит. Съч., с. 284-285.) По същата причина не подменяме и термина *Ad Hominem*, който е още по-разпространен. Вярваме, че така читателят ще бъде улеснен в свои бъдещи търсения в областта и няма да затъне в излишна понятийна бъркотия.

⁵ Например: „*А* притежава опита и нравствените качества за решаването на задачата *α*. Следователно изпълнението ѝ може да му бъде възложено.“ Вж. аргументативните схеми на основните етотически аргументи у *Уолтон, Д.* Цит. Съч., с. 230-233, 283-286. Разграничението между „убеждаване с/чрез характер“ като общо и „етотически довод“ като частно понятие черпи основания в творчеството на самия Аристотел. „Убеждаването с характер“ като *pistis entehnos* е очевидно широк термин, който не може да се сведе само до доводи със силогистична природа. Това става ясно дори от най-бегъл прочит на „Реторика“. Но също така е ясно, че той обхваща последните, а не ги изключва. Така, за да се преведе адекватно е необходим именно широк термин и тук ние избираме „убеждаване“, схващано като средство за спечелване съгласието на аудиторията. По същия начин (*Persuasion through Character*, вж. по-долу) У. Фортенбаух и Д. Кенеди разбират „доказващата“ сила на етоса. „Довод“, „аргумент“ и дори „доказателство“, от друга страна, са семантично по-ограничени в съвременната употреба и подхождат идеално на етотически аргумент, който може да се сведе до стандартен силогизъм. Така употребата на „убеждаване с характер“ за широкото контекстуално понятие, съставни части на което са етотическите аргументи, пасва точно на нашата класификация.

⁶ Д. Уолтън възприема по-различен подход – в класификацията си той включва негативен етотически *Ad Hominem*, като го смята за форма на прекия (*abusive Ad Hominem*) вид. Вж. *Уолтон, Д.* Цит. Съч., с. 283, 295-296.

Проблеми при тълкуването на “Реторика”

Един от основните проблеми, които ученият сам може да си създаде, е да придаде на термини и феномени от древността съвременно съдържание и да ги изтълкува съгласно собствените си етически или познавателни парадигми. Именно това наблюдаваме при голяма част от съвременните изследвания на “Реторика”. Учените тълкуват Аристотел през призмата на собствените си морални представи, а някои стигат дотам, че се опитват да “върнат етиката в етическото доказателство” и открито обвиняват Аристотел в лицемерие.⁷ Джордж Кенеди и Уилям Фортенбах са обезпокоени от проблема за противоречивостта на цялостната трактовка на реториката у Аристотел. Според тях, в първа книга той представя една “идеална реторика”⁸, а в последващите предлага използването на “софистически трикове”⁹ за убеждаване. Тази привидна непоследователност кара Кенеди да предположи, че “Реторика” е писана по различно време и е редактирана само частично, че е предназначена за различни аудитории, че Стагиритът ревизира собствената си, първоначално по-близка до Платон, представа за реторика, във връзка с обучението на Александър Македонски и др.¹⁰

“Моралната енигма” на Кенеди е дали в крайна сметка Аристотел оправдава използването на “софистически трикове”, свързани предимно с позоваването на характера в убеждаването. Същият въпрос си задава и Фортенбах, като казва, че той едва ли би могъл да бъде разрешен.¹¹ Според нас, това е възможно, ако се изходи от позицията, че “Реторика” е непротиворечиво произведение, което се вписва в цялостната философия на Аристотел.

На първо място, съзателят на аподиктичната логика, колкото и да държи на творението си, никъде не омаловажава ролята на диалектиката и реториката, които използват един и същ неутрално-вероятностен метод на разсъждение. Тъкмо напротив, диалектичната логика е необходима за ценностното обосноваване на отделните науки. Това дава основание на А. Ф. Лосев да заключи, че Аристотел дори дава предимство на съдържателното диалектическо знание над “формално-логическия” метод: диалектиката използва не просто еднозначни логически

⁷ В статията си “A Revision of the Concept of Ethical Appeal” Джордж Юс твърди, че Аристотел подчертава “*фалшивия етос*.” Обсебеността на Юс от идеята етическото доказателство (*ethical appeal*) да бъде оценявано рационално изхожда от една трактовка на Аристотеловия етос като за “*помощно, емоционално доказателство*”, което се противопоставя на рационалното. То, заключава Юс, е просто “*Ad hominem*”, очевидно в крайно отрицателния смисъл на термина. *Yoos, G. A Revision of the Concept of Ethical Appeal // Philosophy and Rhetoric, Vol. 12, No. 1, 1979, pp. 41-42, 45, 48, 49.*

⁸ *Fortenbaugh, W. Aristotle on Persuasion through Character // Rhetorica, Vol. 10, No. 3, 1992, pp. 233-236, 244.* Тук е мястото да отбележим, че последваща разработка на Фортенбах по въпроса остана недостъпна за нас към момента на завършване на настоящата работа, както и монографията на Е. Гарвър. *Fortenbaugh, W. Aristotle's Account of Persuasion through Character // Theory, Text, Context: Issues in Greek Rhetoric and Oratory. Ed. C. Johnstone, Albany, 1996 (цит. по Fredal, J. The Language of Delivery and the Presentation of Character: Rhetorical Action in Demosthenes' against Meidias // Rhetoric Review, Vol. 20, No. 3/4, 2001.); Graver, E. Aristotle's Rhetoric: An Art of Character, Chicago, 1994. (цит. по Уолтон, Д. Аргументы Ad Hominem, Москва, 2002.)*

⁹ *Kennedy, G. A New History of Classical Rhetoric, Princeton, 1994, p.55.*

¹⁰ *Kennedy, G. Op. cit., p. 54-56, 60.*

¹¹ *Fortenbaugh, W. Op. cit., p. 240.*

операции, а всички пътища, достъпни на човешкото познание.¹² Ролята ѝ във философията на Аристотел е огромна. Реторическото разсъждение в никакъв случай не е ирационално и е категорично противопоставено на софистическото като празно от съдържание. Важно е да се вярва в онова, което изглежда истинно и добросъвестно да се правят изводи от него.¹³ Стагиритът се отнася към реторическото доказателство напълно сериозно¹⁴ и от тази гледна точка ще бъде трудно да обясним, защо той би си позволил да предлага “софизми” в трактата си по реторика. Нещо повече, разграничението със софистиката лежи на основата на добросъвестността¹⁵, която на свой ред има отношение към характера на говорещия. Така последният излиза на преден план като критерий за оценка на аргументацията.¹⁶ И той е такъв в противовес на етоса при софистите¹⁷, където става дума по-скоро за едно от средствата за печелене на аудиторията. “*Напълно невъзможно е*” някой да се занимава с държавни дела (в т.ч. и с реторика, която е клон на политиката), без да бъде достоен човек.¹⁸

На второ място, ако приемем за вярна хипотезата на Кенеди и Фортенбах, ще трябва да обясним защо в първа книга на “Реторика” (по-специално I, 9) се разглеждат “софистически похвати”, но има и очевидни преки паралели с “Етиките”. С други думи, как ще примирим безспорната съгласуваност на “Реторика” с етическите концепции на Стагирита и предполагаемата ѝ непоследователност? И

¹² За Аристотел поезията и особено реториката, макар и основани на действителността, произлизащи от и завръщащи се в нея, са в пълния смисъл на думата естетика на относителността. Става дума само за едно възможно битие, намиращо се между “да” и “не”. Но неговата условност не означава безизходица и липса на положително съдържание. Такава е само софистиката, чиято цел е привидният ефект, демонстрирането на реално несъществуваща мъдрост. В онтологическа перспектива, “*на единия полюс стои светът на чистата очевидност и необходимост, а на другия – светът на чистата видимост и празнота, напълно лишен от каквото и да било съдържание, и породен, както бихме казали днес, от особеностите на езика като знакова система*”. (с. 251-252.) Между тези две противоположни сфери лежи областта на съдържателната вероятност. Към нея принадлежи изкуството, в това число и реториката. Аристотел умее дълбоко да обедини неутрално-вероятностното битие на диалектиката с абсолютното битие на логиката, като не принижавя по никакъв начин последното. *Лосев, А. Ф.* История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика, М., 1975, с. 249-255, с. 532. Вж. също *Perelman, Ch., Olbrechts-Tyteca, L.* Traité de l'argumentation, Bruxelles, 2000, p. 7.

¹³ *Лосев, А. Ф.* Цит. Съч., с. 536-538.

¹⁴ Вж. за разграничението между знанието и мнението Втора Аналитика, 33 // *Аристотель*. Вторая Аналитика. Сочинения в четырех томах, Т. 2, Москва, 1978, с. 312-314.

¹⁵ *Лосев, А. Ф.* Цит. Съч., с. 537.

¹⁶ *Brinton, A.* Ethotic Argument // *History of Philosophy Quarterly*, Vol. 3, No. 3, 1986, p. 250-251. Точно защото Аристотел смята високия характер и мъдростта за критерии на аргументацията, никъде в произведенията му няма противопоставяне на логическото доказателство и етоса, както го разбира Дж. Юс. Изненадваща е нагласата на повечето изследователи, в т.ч. и на А. Бринтън, че “легитимността” на етотическата аргументация и нейната ефективност са две противоположни неща. Реално, точно обратното е по-вероятно: легитимността на аргумента от характера да му даде сила. *Brinton, A.* Op. Cit., p. 247.

¹⁷ Аристотел подчертава пълната несъстоятелност на софистите в претенцията им да обучават младежите на държавни дела. Първо, нито един от тях не действа в тази област, второ, те не разбират същността на политиката и нямат представа към какво се отнася тя, трето, за тях “*умението да се съди правилно при избора не е важно* (курсивът мой – М. Р.), *точно както е в музиката*.” *Аристотель*. Никомахова Етика X, 10 // *Аристотель*. Сочинения в четырех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 291-292. Като изключим „Реторика”, където използваме паралелно българския превод на А. Ничев и оригиналния текст, по-долу се позоваваме на руското многотомно издание на Аристотеловите съчинения, снабдено с отличен критически апарат и, по наше мнение, по-добър превод. За сверка с българските преводи на част от използваните съчинения вж. *Аристотел*. Политика, прев. А. Герджиков, С., 1995; *Аристотел*. Никомахова Етика, прев. Т. Ангелова, С., 1993.

¹⁸ *Аристотель*. Большая этика I, 1 // *Аристотель*. Сочинения в четырех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 296.

разполагаме ли, всъщност, с достатъчно доказателства за подобна промяна във възгледите му?

Трето, помощ в разрешаването на “софистическата дилема” може да окаже следната забележка. Трябва да се отчетат двата основни контекста, в които се развива античната реторическа практика: 1. конфликтният, при наличие на опонент, когато собственият характер трябва да се представи в по-добра светлина, а този на опонента – в негативна; 2. по-неутралният, без противник, когато ораторът трябва само да представи себе си (или друг) като достоен човек и с това да спечели аудиторията. Самият Аристотел не прави такова контекстуално разграничение, но той не може да не държи сметка за него, пишейки трактата си. Реторическата практика в Елада (а и в Рим) се развива в среда на постоянни политически борби и няма как това да не ѝ окаже влияние. Атинското съдебно дело е *agōn* – състезание – и това е достатъчно красноречиво само по себе си¹⁹. И двата контекста са ясно видими в “Реторика” във връзка с концепцията за убеждаване с характер. Така заклеймените като “софистически” похвати, които, както нахвърляхме общо и както ще видим детайлно при анализа на “Реторика”, съвсем не се разглеждат от Стагирита като софизъм. Те са онези средства, чрез които характерът се използва като инструмент на убеждаването именно в първия, конфликтен реторически контекст. Последният може да се отнася и към съдебното красноречие (това е неговата основна сфера), и към съвещателното, и дори към епидейктиката. Във втора книга (II, 18) Аристотел недвусмислено казва, че реториката се използва като оръжие.

Четвърто, “моралът” на енигмата може да изглежда затруднителен, заради опростеното модернизирано разбиране за самия него. Аристотеловото и античното понятие за нравственост се различава от съвременното. То, по думите на Лосев, е “осъщественост на разумната сфера в цялата ѝ пълнота”, а не свод от правила или обичаи.²⁰ Необходимо е ясно да отграничим античното разбиране за характера от съвременното ни и да се постареем да избегнем, доколкото е възможно, разглеждане на първото през призмата на второто.

Съществителното *ēthos* и прилагателното *ēthikos*, макар и да дават начало на “етика”, нямат решително нищо общо със значението “морал”.²¹ Коренът сочи обичайност, навик.²² Обичаите на хората са техните етоси, но етос могат да имат

¹⁹ Вж. Вейсман, А. Д. Греческо-русский словарь, репринт пятого издания 1899 г., Москва, 1991, с. 17. С думата *agōn*, освен състезание в широк смисъл, се означава и самият съдебен процес в Атина. Вж. напр. Латышев, В. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности, Санкт-Петербург, 1997, с. 237 и сл.

²⁰ Лосев, А. Ф. Цит. Съч., с. 143.

²¹ Лосев, А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. Кн. II, Москва, 1994, с. 294-297. Вж. за широкото разбиране на етоса в поетиката на Аристотел Лосев, А. Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика, М., 1975, с. 374.

²² Срв. Вейсман, А. Д. Цит. Съч., с. 583. Тук и по-надолу отделните думи, както и пасажите в оригиналния текст на “Реторика” се сверяват по посоченото издание. Връзката между *ēthos* (нрав) и *ethos* (навик) отбелязва Аристотел в началото на втора глава на Никомахова етика. Аристотел. Никомахова Этика, II, 1 // Аристотел. Сочинения в четырех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 78. Вж. за двете думи Corts, T. The Derivation of Ethos // Speech Monographs, Vol. 35, 1968, p. 202. Уилям Сатлър дефинира етоса като “съвкупност на характерните черти”, в противовес на една тясна трактовка на термина като обичай или морално утвърдени навици. Сатлър разграничава две форми на етоса у Аристотел: 1. субективен, който обхваща триада *frōnēsis-aretē-eunoia* плюс редица “не-етически” черти; 2. обективен етос, който е самото описание-представяне на характера (собствения, на опонента или на трето лице). Sattler, W. Conceptions of Ethos in Ancient Rhetoric // Speech Monographs, Vol. 14, 1947, p. 55-57.

неодушевените предмети и животните. Той е техният вроден “нрав”, конкретен и външен израз на човека²³. Собствен етос могат да имат и боговете, а човешкият у Хераклит е наречен “даймон”. Много важно е значението на думата в текстове, свързани със словото, поради което, според Лосев, може да се говори за специфично реторическо значение на термина. Както ще видим по-надолу, значенията, които използва Аристотел, са няколко и са свързани с определени ракурси на разглеждане на характера в убеждаването. Етосът се характеризира с определена статичност. Такъв е той в “Реторика” на Аристотел и в “Характерите” на неговия ученик Теофраст.

Също и думата *pathos* не съответства на новоевропейското “патос” и “патетичен”. Глаголът *pathō* означава “търпя”, “подчинен съм”. В специфично реторическата си употреба, най-вече у Аристотел, терминът значи “внимание”, “интерес”, “емоция”. Той, по думите на Лосев, е “веществен, психологически и реторически и почти винаги пасивно-отразяващ, а не целеустремено-волеви.”²⁴ Терминът може да се отнася към думи, да сочи обрат на речта или словесен стил.²⁵

Представата за етоса, както ще видим по-долу, се гради на две основополагащи характеристики – неговата устойчивост от една страна и на това, което днес е прието да наричаме “добродетели” (*aretai*) или положителни качества. “Добродетел” обаче не винаги е подходящ превод на *aretē*, защото е обременен с християнски и нововремски конотации, чужди на античното мислене. Особено това се отнася за по-ранното разбиране на термина.²⁶ Повече подхожда “отличност”, “доброкачественост”, “физическа осъщественост” и “добра функционална годност”. Всяка вещ, която максимално отговаря на предназначението си (т.е. на идеята си), притежава *арете*. Същото се отнася и за хората. Мощният херос, който уверено и прекрасно извършва подвизите си, е именно този “добродетелен” човек, независимо, че всъщност убива хора.²⁷ Разбира се, по-късно значенията се хуманизират и стават по-съдържателни, но за нас е важно, че *арете* е мислена като физическа, принципна годност на предмета или човека (като се започне от неодушевени вещи и се стигне до космоса).²⁸ Аристотеловата трактовка на *арете* е като за средна величина, правилна среда между две крайности (пороци), образувани от прекомерност и липса.²⁹ Висшето благо (*eudaimonia*) – като неделима цялост – се разкрива чрез

²³ По думите на Лосев, Аристотел умее ясно да отграничи идеята за вещта от самата нея, но в същото време настоява за тяхната пълна тъждественост и взаимно проникване. Тази едновременна разделеност и обединеност на вътрешното и външното е може би най-ясно изразена в неговата физиогномика. Вж. за това и за специфичните значения на *ēthos* като външно, видимо състояние и *pathos* като преживяване, душевно състояние Лосев, А. Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика, М., 1975, с. 329-351.

²⁴ Лосев, А. Ф. Цит. Съч., с. 296-297.

²⁵ Вж. за *ēthos* и *pathos* като два типа емоционално въздействие: Gill, C. The *Ēthos/Pathos* Distinction in Rhetorical and Literary Criticism. // *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 34, No. 1, 1984, pp. 149-166.

²⁶ Стратоновский, Г. А. Теофраст и его характеры // Теофраст. Характеры, Санкт-Петербург, 2007, с. 57-58.

²⁷ Етимологията на *aretē* се свързва именно с бога на войната – Арес. Подобно е положението при латинското *virtus*, което е еднокоренно с *vir* – мъж и *vis* – сила.

²⁸ Лосев, А. Ф. Цит. Съч., с. 287-288.

²⁹ Въпреки това, тя не е механично разграничение. Целта е тъждествена на “средата” в Никомахова Етика. Намерението като съзнателен избор (*proairesis*) е основата на добродетелта, но това е постоянен, стабилен стремеж към средното. Аристотел. Никомахова Етика, II, 1- 6 // Аристотел. Сочинения в четирех томах, Т. 4, Москва, 1983,

добродетелите и е обусловено от наличието им. *Арте* от “Реторика” е съставена от: *dikaiosunē* (справедливост), *andria* (мъжество), *sōfrosunē* (благоразумие, въздържаност³⁰), *megaloprepeia* (великолепие), *megalopsyhia* (висок характер, благородство, великодушие), *eleutheriotēs* (свободолюбие), *praotēs* (доброта, внимателност), *fronēsis* (разсъдителност, практическа мъдрост), *sofia* (мъдрост).³¹ Тя обобщава един късен класически идеал, чувствителен към субективния израз и същевременно е предназначена за ораторската практика: на базата на всяко от тези качества може да се демонстрира характер в една реч, независимо от жанра.³²

От друга страна етосът се мисли като цялостен, но застинал, проявен външно, нагледен и обективен.³³ Той е тип, “щампа”, постоянна черта, сума на душевните качества, въплътени конкретно в делата и думите.³⁴ И ако днес ние включваме в разбирането си за характер определен динамизъм, самоопределяне и активност, неповторимост и изключителност, трябва да сме наясно, че индивидът в неговата самостоятелност не се разглежда като такъв от гърците. Това постоянство на етоса има огромно значение за реторическата практика.

Тези са, скицирани на едро, особеностите на гръцката мисловност, които трябва да имаме предвид, когато говорим за разбирането за етос и за убеждаването чрез него.

В студията си “*Aristotle on Persuasion through Character*”³⁵ У. Фортенбах сочи, че Стагиритът говори за убеждаването с характер само на две ключови места в текста на “Реторика.” Както ще се опитаме да покажем, местата, където се говори за него, са много повече, а ако разгледаме и други свързани понятия – като характерна реч, типовете етос на аудиторията и етотическите топоси, ще получим една много

с. 78-87. Вж. и Лосев, А.Ф. Цит. Съч., с. 633-635. *Аристотел*. Большая этика I, 9 // *Аристотел*. Сочинения в четырех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 308.

³⁰ Вж. за *andria*, *sōfrosunē*, *megalopsyhia*, *megaloprepeia*, *praotēs*, *dikaiosunē* *Аристотел*. Большая этика I, 20-33 // *Аристотел*. Сочинения в четырех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 317-324.

³¹ *Аристотел*. Реторика, I, 9. Предговор, въстъпителна студия и превод от старогръцки А. Ничев, С., 1986, с. 70. Като основен превод използваме този на А. Ничев, като сверяваме отделни пасажи с гръцкия текст по изданието: *Aristotelis Ars Rhetorica Cum adnotatione Leonardi Spengel, In aedibus B. G. Teubneri, Vol. I, Lipsiae, 1867*.

³² Кейт Роналд развива тезата, че не съществува значимо разграничение между публичния и личния дискурс и за “класическата” реторика, и за съвременната. Тя се опира на едно разбиране за етоса като персонално отношение и взаимен ангажимент (*give-and-take*) между оратора и аудиторията, като лична отговорност за думите и подготовката. Философски изграденият етос, освен произнасянето, включва самопознание и готовност да се критикува публичният живот. Така той е едновременно отговорно изследване и отговорен аргумент. Но разбирането за етос, което тя цитира не може да се нарече обобщаващо “класическо”. То е по-скоро Сократово или Платоново. Що се отнася до Аристотел, той добре съзнава, че етосът може да бъде манипулируем реторически инструмент и разкрива в пълнота тези негови “употреби”. *Roland, K. A Reexamination of Personal and Public Discourse in Classical Rhetoric // Rhetoric Review, Vol. 9, No. 1, 1990, pp. 40-43*.

³³ *Стратоновский, Г. А.* Цит. Съч., с. 57-75.

³⁴ Тук и по-надолу употребяваме думите “характер” и “етос” като синоними. Гръцкото *haraktēr* произлиза от глагола *harassō* – драскам, чертая, пиша върху камък или мед. *Haraktēr* (като белязване и даряване с конкретно значение) е отличително свойство, например на езика. В античността думата се отнася и към хората, но у Херодот, тя означава просто чертите на лицето. В етическите писания на Аристотел и в “Поетиката” думата отсъства, а при Теофраст тя стои само в заглавието на произведението му – “*Ēthikoi haraktēres*”. (*Вейсман, А. Д.* Цит. Съч., с. 1338; *Стратоновский, Г. А.* Цит. Съч., с.61-62.) Гръкът не би могъл да каже “човек с характер”, както казваме ние. Думата *haraktēr* не съдържа волева съставка, каквато има в “етос”. Интересно в тази връзка е да се отбележи, че и думата за личност – *prosōpon* означава фасада, предна част, маска. Много по-късно тя започва да се съотнася с *persona*. *Вейсман, А. Д.* Цит. Съч., с. 1091, 1262.

³⁵ *Fortenbaugh, W.* Op. cit., pp. 208-210.

по-богата картина: убеждаването с характер всъщност е ключова концепция в неговата “Реторика” и минава като червена нишка и през трите книги на трактата. Всъщност, едното от двете места (II, 1), за които говори Форстенбах, е своеобразно обобщение на предходното (I, 8) с добавяне на нов елемент. Той отдава предполагаемата краткост на Аристотел по въпроса на една стара антична традиция, за която сочи само три примера: реч на Нестор в Илиада³⁶, реч на Перикъл, предадена от Тукидид³⁷ и глава на “*Rhetorica ad Alexandrum*”³⁸, където се говори за “реч, изразяваща характер”. Примерите, макар и близки по идея на Аристотеловата трактовка от първите пасажии на “Реторика”, са твърде малко, за да може само от тях да се изведе съществуването на антична традиция на убеждаване с характер, “водеща началото си от Омир.”³⁹ Аристотел безспорно не строи концепцията си на празно място, но, според нас, изходната точка на това изследване трябва да бъде общоантичното разбиране за етос. Класическите речи на неговите съвременници – Лизий, Демостен, Есхин и Изократ – съдържат достатъчно материал за използването на характера в убеждаването.⁴⁰ От друга страна, както ще се опитаме да покажем, концепцията за убеждаване с характер на Аристотел е многопланова и не може да се ограничи само до трите елемента – мъдрост, добродетел и благоразположеност – до които я свежда Форстенбах и които открива в гореспоменатите три речи.⁴¹ Нека не забравяме и забележката на самия Стагирит, че интересът на съвременните нему

³⁶ Опитите да се търси “реторическа теория” у Омир, както и директно взимстване от страна на Аристотел, които са ни известни, са несполучливи. Год Фробиш се опитва да търси “имплицитна теория на характера” в Илиада и да покаже, че тя е основа за Аристотеловата. Нито Форстенбах, нито Фробиш отчитат кардиналните разлики между етоса на героите в Илиада и етическите възгледи на Аристотел. Омиковите герои са пленници на собствения си етос. Той им е даден от съдбата и те го носят докрай. Ето защо, просто да се каже, че Аристотел директно е взимствал от Омир “описването на характера” (р. 28) е необосновано. *Forbish, T. An Origin of a theory: A Comparison of Ethos in the Homeric “Iliad” with that found in Aristotle’s “Rhetoric” // Rhetoric Review, Vol. 22, No. 1, 2003, pp. 16-17, 20, 22, 28.*

³⁷ Става дума за оправдателната реч на Перикъл пред уморените от войната атиняни. Вж. *Тукидид. История на Пелопонеската война II, 60-64, прев. М. Мирчев, С., 1979, с. 137-140.*

³⁸ По всяка вероятност Форстенбах има предвид тридесета глава в българския превод на Г. Гочев от 2004, където се говори за увода. Вж. *Псевдо-Аристотел. Реторика към Александър XXX, 1. Превод от старогръцки Г. Гочев, С., 2004, с. 53.* Но той не успява да оцени богатството на убеждаване с характер и в този извор. Всъщност, тридесета глава е едно от местата, където за демонстриране на характер не се казва почти нищо, докато трактатът изобилства с употреби на характера за *етомахия* и от примери на отделни етотически аргументи. (Вж. напр. *Псевдо-Аристотел. Цит. съч. VII, 8-13, с. 31; X, 2, с. 35; XI, 3-5, с. 35-36; XVI, 4-6, с. 39-40; XIX, 11, с. 44; XXXVI, 5-19, с. 65-68; XXXVIII, 3, с. 78.*) В самия му край се дава препоръка за прагматическа последователност, без която употребата на каквито и да е доводи от характера би била обречена: „*Добре е говорещият да полага грижи не само за речите си, но и за живота си, като го урежда с помощта на изброените идеи, защото начинът на живот допринася и за способността да убеждаваш, и за това, да си спечелиш добро име. ... Онова, което се отнася до теб, ще изглежда благонадеждно, ако оставаш верен на ценностите, към които казваш, че се придържаш, ако се стараеш да запазиш същите приятели през целия си живот, а освен това в останалите си занимания не изглеждаш като някой, който се отмята, а като съвсем последователен човек.*” (курсивът мой – М.Р.) *Псевдо-Аристотел. Цит. съч. XXXIX, 2-4. с. 79-80.*

³⁹ *Fortenbaugh, W. Op. cit., p. 216.* У. Сатлър също е на мнение, че пред-аристотеловата реторика не дава систематично обяснение на доктрината на убеждаване с характер, а тройното разграничение на доказателствата изцяло принадлежи на Стагирита. *Sattler, W. Op. cit., p. 57.*

⁴⁰ Така, по наши изчисления, само речта на Демостен “За предателското посолство” съдържа приблизително 67 позовавания на характера – както очернящи опонента аргументи *Ad hominem*, така и положителни, представящи характера на Демостен в изгодна светлина. С право можем да кажем, че аргументацията от характера е ключова в тази, а и в другите речи на прочутия оратор. *Демосфен. О преда телском посольстве // Ораторы Греции, М., 1985, с. 65-126.*

⁴¹ В това отношение най-близо до нашето разбиране стои трактовката на Уилям Сатлър от неговата статия “*Conceptions of Ethos in Ancient Rhetoric.*” За съжаление дисертационният труд, на базата на който е съставена статията, остава недovършен. *Sattler, W. Conceptions of Ethos in Ancient Rhetoric // Speech Monographs, Vol. 14, 1947.*

теоретици на реториката се свежда преимуществено до въздействието върху емоциите на слушателите. Това ни връща отново там, откъдето започнахме: цялостната философска концепция на Аристотел и по-специално противопоставянето на диалектиката на софистиката. А той едва ли би се отклонил от философията си, само за да изложи в труда си колекция от софистически похвати. И той действително не го прави.

Мястото на убеждаването с характер в системата на доказателствата
 Убеждаването с характер принадлежи на типа доказателства, които зависят от изкуството на самия оратор – т.нар. *pisteis entehnoi*⁴² в известната му класификация. Аристотел изрично подчертава, че доверието в оратора трябва да идва не от предварителното мнение за качествата му, а от самата реч.⁴³ Ключов за изследването ни обаче, е фактът, че за Аристотел характерът “се ползва с най-върховно доверие.”⁴⁴ Аристотел го поставя в основата на убеждаването и това важи, както ще видим по-късно, и за трите реторически жанра – съвещателния, съдебния и епидейктичния. Пасажът е добре известен, но си струва да го разгледаме детайлно: “Доказателство чрез характер имаме, когато речта се произнася така, че да внуши доверие в оратора, защото ние гласуваме доверие на почтените хора повече и по-бързо изобщо във всичко, а в това, което е неясно и поражда колебание – безусловно. То обаче трябва да иде от речта, а не от предварително мнение за качествата на оратора. Някои теоретици неправилно не отнасят към изкуството снизходителността (*epieikeia*)⁴⁵ на оратора като недопринасяща нищо за убедителността му. Напротив, характерът, както се казва, се ползва с най-върховно доверие.” Интерес буди забележката на Стагирита, че самата реч, а не репутацията на оратора трябва да изиграе основната роля, за да го направи убедителен (*axiopistos*). Дали за него тя не се отнася към убеждаването? Подобно тълкуване би противоречало на възгледите на Аристотел: той много добре знае цената на репутацията като “външно” благо⁴⁶, което носи високият характер. “Величествеността”, както го нарича той, е “украшение на добродетелите, понеже им придава величие и не съществува без тях.”⁴⁷ Тя се отнася до честта, която се

⁴² Или принадлежащи на изкуството, т.е. изобретени от оратора, в противовес на вече наличните, които той може направо да използва. Г. Уикраманаяке предлага превода на думата *pistis* да бъде “средство, което произвежда в аудиторията състоянието, наречено *pistis*” (вяра, доверие) в изразите *pisteis atehnoi* и *pisteis entehnoi*. Вж. *Wikramanayake, G. A Note on the Pisteis in Aristotle's Rhetoric // The American Journal of Philology, Vol. 82, No. 2, 1961, pp. 193-196*. Трудността в превода на *pistis* („доказателство” като логическа демонстрация, като част на речта и средство за убеждаване, което включва характера и емоциите) отбелязва и Джордж Кенеди *Kennedy, G. Op. cit., p. 60*.

⁴³ *Аристотел. Реторика, I, 2. Предговор, въстъпителна студия и превод от старогръцки А. Ничев, С., 1986, с. 46*.

⁴⁴ “... *Alla shedon hōs eipein kuriōtaten ehei pistin to ēthos...*” *Aristotelis Ars Rhetorica I, 2, 1356, 14, Cum adnotatione Leonardi Spengel, In aedibus V. G. Teubneri, Vol. I, Lipsiae, 1867, p. 6*.

⁴⁵ В превода на А. Ничев – „моралният облик”. Вж. *Аристотел. Реторика, I, 2, с. 46*. Значението на *epieikeia* обхваща качества като кротост и снизходителност. *Вейсман, А. Д. Цит. Съч., с. 487. Epieikos* е този, който се задоволява с по-малко, отколкото му се полага. *Аристотел. Большая этика II, 1 // Аристотел. Сочинения в четирех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 338*.

⁴⁶ Вж. за външните блага *Аристотел. Большая этика II, 6 // Аристотел. Сочинения в четирех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 346*.

⁴⁷ *Аристотел. Никомахова Этика, IV, 7 // Аристотел. Сочинения в четирех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 131*.

оказва на човек, и е невъзможна без нравственото съвършенство (*kalokagathia*⁴⁸). Понятието за достойнство (*axia*) Аристотел съотнася преди всичко с честта и безчестието.⁴⁹ Ето защо пасажът трябва да се тълкува в смисъл, че репутацията на оратора е недостатъчна сама по себе си, а не, че не е важна.⁵⁰ Убеждава се във всеки отделен случай и предварителното мнение за човека, макар и способно да наклони везните в негова полза, не е достатъчно. Характер трябва да се демонстрира винаги.

По-надолу в текста Аристотел се възмушава, че интересът на съвременните нему теоретици на реториката се ограничава само до емоционалното въздействие върху аудиторията, което още веднъж подчертава значението, което той придава именно на убеждаването с характер⁵¹. Този тип доказателство е водещото в неговата реторика, своеобразен насочващ коректив на аргументацията: почтеността придобива особено значение при много неясноти в обсъждания въпрос. То е и най-действеното средство в арсенала на оратора, когато е изправен пред противник. За да изясним обаче как етосът може да бъде използван успешно в двата реторически контекста, които условно приехме да наричаме конфликтен и неутрален, трябва да разгледаме основополагащите му белези.

Двата фундамента на етоса и теорията на речта, изразяваща характер⁵²

Изтъквайки значението на познаването на държавните устройства, обичаите, законите и интересите на полисите (определено като “най-важното условие за да можем да убеждаваме”⁵³), Аристотел въвежда термина “характерна реч” или реч, която носи определен етос (*logos ēthikos*).⁵⁴

За изясняване смисъла, който влага Стагиритът в термина *logos ēthikos*, ни помага неговата „Поетика”. Там той посочва връзката между политиката и реториката от една страна и трагедията от друга. Третият по важност елемент в последната е „мисълта, т.е. умението да се говори същественото и уместното. То е задача на политиката и реториката: затова при древните поети действащите лица говорят като политици, а при новите – като ретори.”⁵⁵ Към областта на мисълта се отнася всичко, което трябва да бъде достигнато чрез словото, в това число доказването, опровергаването, възбуждането на чувства като състрадание, страх, гняв и др., а също и преувеличаването и умаляването. В шеста част на

⁴⁸ Вж. за *kalokagathia* в гръцката култура Лосев, А. Ф. Цит. Съч., с. 386-439 и по-специално за Аристотеловата трактовка на същата с. 411-415, 428-436; Лосев, А. Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика, М., 1975, с. 166-176.

⁴⁹ Ibidem. Срв. за връзката между почитта, доброто име и добродетелта в „Реторика”: Аристотел. Реторика, I, 5, с. 57, 59, 61; I, 11, с. 81.

⁵⁰ Самата тя не е просто представа или етикет, а конкретна реторическа оценка на човешката същност.

⁵¹ *Aristotelis Ars Rhetorica* I, 2, р. 6.

⁵² Като синоним използваме и термина “характерна реч”, както е възприел при превода си на “Реторика” А. Ничев.

⁵³ Аристотел. Реторика I, 8, с. 68.

⁵⁴ Въведена като опозиция на доказващата с логически доводи реч - *logos apodeiktikos*. *Aristotelis Ars Rhetorica* I, 8, р. 28.

⁵⁵ Вж. Аристотел. Поетика 6; 19 // Аристотел. Сочинения в четирех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 653, 666.

“Поетиката”⁵⁶ е употребен изразът *rhēseis ēthikai* със значение „характерни речи”, като се посочва, че те, сами по себе си, не са достатъчни за изпълнение задачата на трагедията.⁵⁷ Функцията на характерите (на второ място след действието) обаче е ключова: начинът на мислене и характерът са двете причини на постъпките, а именно защото героите имат определен характер, действията им се наричат съобразно него. Основа и на двете е изборът.⁵⁸ Характера Аристотел определя като *«това, което ни кара да наричаме действащите лица по определен начин.»*⁵⁹ и *«... онова, което издава определена склонност.»* Ето защо, продължава той, *«нямат характер онези речи, в които съвсем липсва това, което говорещият предпочита или избягва.»*⁶⁰ Прави впечатление, че сред четирите свойства, които трябва да притежават трагическите характери стоят доброкачествеността и последователността им.⁶¹ С други думи, за да окаже необходимото естетическо и, както ще видим, реторическо въздействие, характерът трябва да притежава 1. позитивно качество и 2. определена стабилност. Последната ни дава възможност изобщо да изведем понятие за характер, а позитивното му качество го прави достоен да му обърнем внимание. Без това – и в трагедията, и в публичната реч – характерът не би имал въздействаща сила. Обръщайки се към «Реторика» виждаме, че теорията на характерната реч, представена там, е сходна:⁶² като обсъжда добродетелта и порока, Аристотел пише, че понеже похвалата се основава на делата, а на почтения човек е присъщо да действа според решението си, трябва да се страем да го представим като действащ според решение. *«Полезно е да внушим, – казва той – че често е действал така. Затова трябва да обясняваме неочакваностите и случайностите като съставки на решение. Ако приведем много подобни действия, те ще изглеждат като признак на добродетел и на взето решение.»*⁶³ (курсивът мой – М. Р.) Виждаме как в реториката⁶⁴ присъства същата двойка

⁵⁶ За други паралели между поетическите и реторически концепции на Аристотел, вж. Ничев, А. «Реториката» – поетика на прозата // *Аристотел. Реторика. Предговор, въстъпителна студия и превод от старогръцки А. Ничев, С., 1986, с. 21-26, 30-33, 35-36.*

⁵⁷ Вж. *Аристотелъ*. Цит. Съч., с. 651-653. Аристотел сочи, че в трагедията винаги трябва да има фабула, но може да се мине и без характери. Те са на второ място след действието. То е ключово за неговата философия, а конкретният му израз – характерът и характерното – го следват. Но връзката между тях е неразривна.

⁵⁸ Вж. *Аристотелъ*. Цит. Съч., с. 661.

⁵⁹ *Ibidem*, с. 652.

⁶⁰ *Ibidem*, с. 653.

⁶¹ Другите две са съобразност и сходност. Смесътът на последната не е съвсем ясен. Вж. *Аристотелъ*. Цит. Съч., с. 661.

⁶² На сходно мнение е и Кристофър Гил, според когото няма доказателства, че “Поетика” 6, 19 сочи пряко заимстване на трагическата теория изцяло от “Реторика”. Според него обаче, връзката е очевидна и *“по въпроса за характера и емоциите реторическите паралели подсилват съществуващите насоки в неговата теория на трагедията.”* *Gill, С. Op. cit.*, pp. 154-155. Бихме добавили, че “Поетиката” е вече написана когато се създава пръвa глава на “Реториката”, което се вижда от текста на “Реторика” I, 10, (с. 83 в превода на Ничев.) Дали Аристотел заимства от трагическата за реторическата си теория или обратно не е толкова важно, колкото фактът, че такова взаимно влияние при изграждането на характерите е налице.

⁶³ *Аристотел. Реторика, I, 9, с. 73. Aristotelis Ars Rhetorica I, 9, p. 32.*

⁶⁴ Срв. например изграждането на характерите в речите на Демостен и Есхин: “За предателското посолство”, “Против Ктесифон за венеца”, “В полза на Ктесифон за венеца” // *Ораторы Греции, Состав и научная подготовка текстов М. Гаспарова, Москва, 1985, с. 65-280.*

качества – на първо място стабилността, от която се извежда и позитивното качество.

Делата, по «Реторика» I, 9 трябва да бъдат представяни като добродетелни. Те са знак за способност и опитност (*sēmeia tēs hexeōs*⁶⁵), защото «*бихме възхвалили човек, неизвършил такива дела, ако повярваме, че е годен да ги извърши.*»⁶⁶ И тук характерът се поставя на преден план като ключов критерий в убеждаването: самата предполагаема годност е достатъчно аргументативна.

Същия критерий намираме и в «Реторика» I, 13. Говорейки за нравственото, Аристотел отбелязва, че трябва да имаме предвид не какъв е човек сега, а какъв е бил винаги.⁶⁷ Това е ясна препратка към същността на характера, който, бидейки устойчив (устойчивостта е битийно по-ценна), е по-важен от моментното състояние, при извършването на някакво действие. (Например на престъпление – в пасажа се подразбира съдебното красноречие.)

Другата основна черта – доброкачествеността на характера – е тази, която буди състрадание. Механизмът, чрез който трагедията и защитната реч в съда оказват въздействие, е идентичен: «*И особено способен да възбуди състрадание е фактът, че в подобно положение се намират хора добри.*»⁶⁸ Комбинирано с невербалната изразителност на произнасянето (другият начин за демонстриране на характер), която Аристотел свързва с актьорската игра,⁶⁹ добрият нрав, незаслужено наказан, дава онази убедителност на съдебната реч, търсена в класическа Гърция. Тук само ще отбележим, а по-надолу ще развием мисълта, че третият модус на убеждаването – въздействието върху емоциите на слушателите – се изгражда именно чрез характера, като това може да е характерът на самия оратор или на друго лице. При това не само чрез невербалните тънкости на произнасянето, овладяни от старателния оратор, но и чрез етотически аргументи, които имат чисто силогистично естество. Така се оформя крайният резултат, който е и цел на речта: «*Всичко това, като изглежда близко (доброто невербално въздействие създава чувството за близост – б.м., М.Р.), изисква още по-дълбоко състрадание, тъй като страданието е сякаш незаслужено и се явява пред очите ни.*»⁷⁰

Нека обобщим съвместния прочит на «Реториката» и «Поетиката». Характерът, който дава основание една реч да се нарича «характерна», има два дефиниращи белега: устойчивост и позитивно качество, които заедно оформят една

⁶⁵ *Aristotelis Ars Rhetorica* I, 9, p. 32. (В руското издание на «Никомахова Етика» *hexeis* са преведени като «нравствени устои». *Аристотел*. Никомахова Етика, II, 1 // *Аристотел*. Сочинения в четърих тома, Т. 4, Москва, 1983, с. 79.)

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Аристотел*. Реторика, I, 13, с. 89.

⁶⁸ *Аристотел*. Реторика II, 8, с. 118. Вж. за термините *ēthos hrēstos* – «отличен характер» и *epieikēs* – «добър човек» в поетическата теория на Аристотел *Лосев, А. Ф.* История античной эстетики. Аристотел и поздняя классика, М., 1975, с. 443-444. Лосев стига до извода, че «*целият апарат на трагедията и всичките ѝ емоции имат етически произход.*»

⁶⁹ *Аристотел*. Реторика II, 8, с. 118.

⁷⁰ *Ibidem*. Псевдо-Аристотел отделя много внимание на представянето на незаслужено страдащия и демонстрира пълна убеденост във въздействието на методите си: «*Ще успеем да представим като достоен за състрадание всеки, когото пожелаем, стига да схванем, че всички хора изпитват състрадание именно към онези, които приемат за свои близки и за които смятат, че несправедливо имат лоша съдба.*» *Псевдо-Аристотел*. Цит. съч. XXXV, 1-16, с. 62-64.; XXXVII, 49-51, с. 77-78.

неизкривена добродетелна същност. Те са гаранция за самото съществуване на понятието етос и за неговата действеност. Те лежат в основата на двойката доброжелателност и благородство от първа книга на «Реторика», както и на триадата мъдрост-доброжелателност-добродетел от втора книга или само на благородството/високия характер. Последните комбинации почиват на двата фундамента: стабилността и доброто качество.

Характерната реч трябва да демонстрира основната двойка, като изразява устойчиво, категорично предпочитание към определена линия на поведение⁷¹, в която е желателно да бъдат включени дори случайностите. Двойката стабилност – доброкачественост е основана на решението, а то, на свой ред, е признак на добрия характер и трябва да се изтъква.

***Fronēsis-aretē-eunoia*: качествата, които се демонстрират на аудиторията**

Целта на всяка от държавните уредби е важна, защото хората избират с оглед на нея. И понеже *“доказателствата се предлагат не само от реч, доказваща с логически доводи, но и от характерна реч (ние вярваме на оратора, тъй като той показва известен характер, тоест показва ни се като благороден (agathos)⁷² или благоразположен (eunoos), или и двете), би трябвало да притежаваме знания за характера на всяка от държавните уредби, тъй като по необходимост характерът на всяка е най-убедителното спрямо всяка.”* Тази мисъл очертава значението на характера двойко: от една страна тя сочи връзката на етоса с определен тип светоглед, обичаи и държавно устройство (т.е. аудитория), а от друга – посочва две качества, върху които се гради убеждаващата сила на характера. Те имат убеждаваща сила както поотделно, така и заедно. В цитирания пасаж от «Реторика» I, 8 това са благородството (високият характер) и доброжелателността към слушателите. В началото на втора книга Аристотел добавя към тях и разсъдителността (практическата мъдрост) и така се оформя триадата *fronēsis-aretē-eunoia*.⁷³ Тези елементи на убеждаващия характер са “външни”, те са конкретното, което се демонстрира на аудиторията, за разлика от двата фундамента.

Особеностите на устройството на всеки полис, свързани с предпочитанията на гражданите, са по естествен начин най-убедителни за него. Аргументативният контекст е обусловен от целите и нагласите на аудиторията, а ораторът трябва да демонстрира (или поне да познава) един етос, който тя разбира и оценява положително. Той трябва, казано иначе, да търси сближаване на собствения етос с този на слушателите. Характерът е онова, чрез което се постига усещането за споделеност на нагласите и общност на целите. Аудиторията припознава оратора

⁷¹ В драматическата теория на Стагирита дори непоследователният характер трябва да се представи като устойчив в непоследователността си. Еволюция на характера отсъства, отсъства дори промяна в настроенията на героите. От изключително значение е от характера да могат с необходимост или с вероятност да се изведат последващите действия и събития (развръзката). Вж. *Аристотел*. Поэтика 15 // *Аристотел*. Сочинения в четирех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 661-662.

⁷² В превода на А. Ничев стои “честен”, което смятаме за по-отдалечено и от основното значение на думата и от смисъла, който влага в нея Аристотел. Вж. *Аристотел*. Цит. Съч., I, 8, с. 69.

⁷³ В превода на А. Ничев: разум, добродетел, благосклонност. Вж. *Аристотел*. Цит. Съч., I, 8, с. 99.

чрез етоса или като отличен и благороден човек (*agathos*), или като “свой” (*eunoos*). Разбира се – и твърде желателно – като двете заедно. Споменаването на държавните устройства като особен тип етос, за който ораторът трябва да държи сметка, са аналог на пространния етологичен етюд от втора книга (II, 12-17) и изпълнява същата функция, но е отнесено конкретно към делиберативното красноречие.

Двете качества, благородството и доброжелателността, които извежда Стагиритът, носят определена психологическа универсалност.⁷⁴ Съчетани и усиленни от познаването на аудиторията, те са призвани да направят съвещателната реч изключително успешна (в осми дял на първа глава, откъдето е пасажът, става дума точно за този тип речи). Добре известен е афинитетът на Аристотел към аристокрацията, изразен неведнъж в Етиките и “Политиката” му.⁷⁵ Неговото идеално държавно устройство – политията – взимства много черти от управлението на “най-добрите”.⁷⁶ Въпреки това, тук не можем да мислим, че употребеното прилагателно *agathos* – “благороден” – подразбира произхода и репутацията на оратора и че става дума за загатване за това. Без да е необходимо да ги изключва, терминът има връзка със самото произнасяне на речта и следователно значението му тук е психологическо, отразяващо конкретното въздействие върху аудиторията. Ораторът трябва да изгради един “нравствен” облик (свой и на евентуалния си противник), който сам по себе си да играе ролята на доказателство. Така, според нас, трябва да се тълкува мисълта, че “доказателствата произлизат не само от аподиктичната реч, но и от характерната.”⁷⁷ Именно затова по-нагоре Аристотел настоява доказателството на характера да произлиза от и да се вижда в самата реч. А връзката характер – предпочитания – цел (на всяка държавна уредба), за която трябва да държи сметка успешният оратор, допълва двете основни качества. Относно чертите на държавните устройства Стагиритът отпраща към своята “Политика”.⁷⁸

Аристотел избира да започне разсъжденията си за убеждаването с характер първо със съвещателната реч. Този въпрос вече е отбелязван в литературата.⁷⁹ Бихме могли да се присъединим към мнението на У. Фортенбах, че макар и най-пълно от гледна точка на триадата *fronēsis-aretē-eunoia* при делиберативната реторика,

⁷⁴ У. Сатлър предлага следната интерпретация на качества: те се разглеждат в две непротиворечиви едно на друго отношения: 1. изборът на отличния човек е желателен като благо заради самото себе си (философско-етическа интерпретация); 2. качества на оратора носят определена полза на слушателите (реторическа интерпретация). Именно тя, според него, е доминиращата в концепцията на убеждаването на Стагирита. *Sattler, W. Op. Cit.*, p. 59. Ние, от своя страна, имаме предвид под психологическа универсалност на качества факта, че те имат широка приложимост във всякакъв реторически контекст и не са ограничени до определен тип аудитория. Познаването на аудиторията пък, като елемент на *fronēsis*, е специфично и конкретно. Но с това не искаме да кажем, че *fronēsis* сама по себе си няма психологическа универсалност в убеждаването. Въпросът е достатъчно тънък и няма да се задълбочаваме повече в една крайно хипотетична възстановка.

⁷⁵ Вж. например: *Аристотел. Никомахова Етика V, 6 // Аристотел. Сочинения в четирех тома, Т. 4, Москва, 1983, с. 151.*

⁷⁶ Аристотел споделя идеята за срединността на политическото устройство, осигуряващо трайността на държавата, а в него ключово място трябва да заемат именно най-добрите. Вж. напр. *Аристотел. Политика II, 3; II, 4; II, 7, III, 12 // Аристотел. Сочинения в четирех тома, Т. 4, Москва, 1983, с. 417-418, 422, 439, 484 и др.*

⁷⁷ *Aristotelis Ars Rhetorica, I 8, p. 28.*

⁷⁸ *Ibidem.*

⁷⁹ *Fortenbaugh, W. Aristotle on Persuasion through Character // Rhetorica, Vol. 10, No. 3, 1992, pp. 216-217.*

убеждаването с характер, по Аристотел, не е ограничено само до нея.⁸⁰ Това е така, защото при обсъждането на политически въпроси, наред с личностните качества, се иска и опитност. Фортенбах извежда от втора книга на “Реторика” тройната основа на убеждаването с характер: мъдрост (*fronēsis*), “добродетел” (*aretē*), добронамереност (*eunoia*) от една предполагаема антична традиция, за което вече стана дума.

Ако сметнем, че смисълът на *aretē* и *eunoia* не се нуждае от допълнително изясняване, струва си да се запитаме дали в съдържанието на *fronēsis*, упомената в началото на втора книга, се включва и познаването на полисните устройства, посочено в първа. Склонни сме да търсим положителен отговор на този въпрос. Би било трудно да се мисли, че *fronēsis* се свежда само до познаването на полисните устройства или дори, че това е най-важната ѝ съставка. Но разсъдителността има отношение към намирането на правилните средства за постигането на дадена цел.⁸¹ Качествата (които обуславят правилната цел) и добронамереността имат определена психологическа универсалност, а познаването на аудиториите като елемент на *fronēsis* има работа с частности и специфики. С това не искаме да кажем, че *fronēsis* сама по себе си няма психологическа универсалност в убеждаването. Всъщност, базирайки се на обобщението в “Реторика” II, 1 сме склонни да мислим точно обратното. Просто в първа книга Аристотел говори за делиберативната реторика и иска да изтъкне важността на познаването на полисите като видове аудитории, докато в началото на втора той вече резюмира казаното и извежда триадата на убеждаващите качества именно като обобщение. Други причини за убедителност “извън доказателствата” (*exō tōn apodeixeōn*) освен тези три, няма, казва той.⁸²

Триадата може да бъде ефективна и в съдебните дела, и в епидейктиката, но Аристотел я свързва първо с политическото красноречие, където тези три качества са налични в пълния си обем (най-вече показването на *aretē*). Нека подчертаем – не убеждаването с характер по принцип, а именно пълната триада, като негова “демонстративна” част (т.е. онова, което вижда аудиторията, за разлика от двата фундамента и стила, който трябва да показва характер незабелязано), се свързва от Стагирита на първо място със съвещаването. Често пъти в съдебното красноречие, от гледна точка на подсъдимия, може да се мине без способността да намерим правилното решение, т.е. мъдростта. Що се отнася до демонстрирането на

⁸⁰ Фортенбах обаче подчертава значението на убеждаването с характер в съвещателната реторика, за да го свърже с тезата си за “традицията на убеждаване с характер, която започва от Омир”. Той свежда убеждаването с характер само до триадата добродетел-мъдрост-добрежелателност, което, според нас, не отразява пълната концепция на Аристотел. *Fortenbaugh, W. Op. cit.*, p. 216, 231, 237.

⁸¹ Това би противоречало на изразеното от Аристотел в “Голямата етика”, където тя е общо определена. Аристотел е склонен да я причисли към добродетелите, а не към знанието. *Аристотель. Большая этика I*, 34 // *Аристотель. Сочинения в четырех томах*, Т. 4, Москва, 1983, с. 333-334. В “Никомахова етика” тя е определена като способност да се взимат правилните решения във връзка с благо. Но в нея се включва една важна съставка: осведомеността по частните въпроси. Съществува и особен вид политическа разсъдителност – *politikē fronēsis*. Тя е противопоставена на ума, в чиято сфера влиза пределно общото. Добродетелта (отговаряща за правилната цел) и разсъдителността (отговаряща за правилните средства) дават възможност на човек да изпълни назначението си, т.е. съвместната функция, която им отрежда Стагиритът, далеч надхвърля убеждаването. *Аристотель. Никомахова Этика VI*, 8-9, 13 // *Аристотель. Сочинения в четырех томах*, Т. 4, Москва, 1983, с. 180-182, 186-190.

⁸² *Aristotelis Ars Rhetorica*, II 1, p. 53.

нравствени качества, опитът да се пробуди у съдебните заседатели състрадание чрез тях е характерен похват на античното съдебно красноречие.⁸³ С други думи, онова качество от триадата, което е най-ефективно в дадения аргументативен контекст, се използва широко, а останалите – съобразно необходимостта и възможностите. Наред с това, Аристотел изрично посочва, че всяко от трите (двете в първа книга) качества може да се използва алтернативно, т.е. без останалите и речта при все това да демонстрира характер: «*ние вярваме на оратора, тъй като той показва известен характер, тоест показва ни се като благороден или благоразположен, или и двете.*» (Курсивът мой – М. Р.) Всяко едно от качествата, взето отделно, има силата да направи речта характерна и да и придаде убедителност. А ако и трите съставки са налице, това я прави още по-действена. В началото на втора книга на “Реторика”, Аристотел посочва, че е “*от голямо значение за убедителността, главно при съвещанията, а след това и в съдебните дела*” ораторът да демонстрира определени качества, да внуши известно свое отношение към слушателите, както и те да имат известно отношение към него. Най-полезно е да се представи с определени качества при съвещанията, докато при съдебните дела е по-важно да създаде отношение у аудиторията.⁸⁴ След това Стагиритът излага обобщението си за триадата *fronēsis-aretē-eunoia* като казва, че хората заблуждават, в това, което съветват или по всички тези причини, или по някоя от тях. Те или не разсъждават правилно или не говорят това, което мислят, поради порочност, или, бидейки разумни и добродетелни, не са благосклонни, поради което не дават най-добрия съвет. Така, по необходимост, онзи, който изглежда, че има всички тези качества, внушава доверие на слушателите.⁸⁵ Не може да пропуснем факта, че сферата на политическата реторика се доминира от *aretē*, докато при съдебната положителното разположение (*eunoia*) на аудиторията към оратора е на преден план. Нещата не изглеждат еднакво на човек, който обича или мрази. На този, който обича човека, привлечен към съд, се струва, че той или не е виновен, или е малко виновен, докато на онзи, който го мрази – обратното.⁸⁶ Такова е обяснението на Аристотел за по-голямата важност на емоционалното отношение в съдебната реторика.

Реторическото изграждане на характера

В “Реторика” I, 9 Аристотел дава основните положения за обрисуването на характера (“обективният етос” по класификацията на Сатлър) в тържествените речи, но отново не ги ограничава само до този жанр. Изграждането на етоса се отнася и до трите жанра, а на редица ключови места Стагиритът прави паралели със съвещателното красноречие, като посочва как методите за обективиране на характера са универсално валидни.

⁸³ Вж. *Борухович, В.* Ораторское искусство Древней Греции // Ораторы Греции, М., 1985, с. 7-8. Може би именно с акцента върху споменатата практика в съда трябва да свържем и забележката на Аристотел, спомената по-горе, за прекаления интерес на съвременниците му именно към този начин на възбуждане на съчувствие. Вж. *Аристотел.* Реторика I, 2, с. 46.

⁸⁴ *Aristotelis Ars Rhetorica*, II 1, p. 53.

⁸⁵ *Аристотел.* Реторика II, 1, с. 99.

⁸⁶ *Ibidem*, с. 98.

Когато говорим за “добродетелта” и порока, за красивото и грозното, по необходимост “изясняваме и по какви причини биваме схващани като качествено определени по характер”⁸⁷. С едни и същи средства можем да представяме и себе си, и другите като заслужаващи доверие в морално отношение.⁸⁸ Последното е важно: Аристотел изтъква етотическите аргументи като средство за представяне, в т.ч. и описание, на характера в противовес на невербалното въздействие, което Стагиритът нарича “актьорска игра”. Като цяло Аристотел говори много малко за последната⁸⁹ и не дава никакви практически препоръки за нея. Без ни най-малко да подценява важноста ѝ, той е много повече загрижен за самото слово. В цитирания пасаж Стагиритът изтъква, че ораторът може да представя като човек с определен характер както себе си или този, когото защитава, така и опонента си. Ораторът представя себе си или друго лице като носител на определен етос с аргументи и стил и това е ясно от следващото описание на видовете добродетели, които всъщност са етотическите му топоси.⁹⁰ На базата на качествата *dikaioṣunē* (справедливост), *andria* (мъжество), *sōfrosunē* (благоразумие, въздържаност), *megaloprepeia* (великолепие), *megalopsyhia* (висок характер, благородство, великодушие), *eleutheriotēs* (свободолюбие), *praotēs* (ласкавост), *fronēsis* (разсъдителност), *sofia* (мъдрост) може да бъде изграден даден етос и това е валидно и за трите вида реторика – съвещателната, съдебната и тържествената. Ето защо етотическите топоси (в случая качествата на характера) са универсални и широко приложими. По-надолу в пасажа намираме ярко доказателство, че Аристотеловото разбиране за реториката е тясно обвързано със съвременната нему практика⁹¹ и въпреки ясно прокараната си философска база, няма нищо общо с представата за една непоследователно разгърната идеализирана реторика, за която говорят Кенеди и Фортенбах.

Стагиритът препоръчва и при похвала, и при порицание качествата, близки до наличните, да се вземат като идентични с тях, “*например да представяме предпазливия човек като студен и коварен, простия – като честен, безчувствения – като кротък, и всяко от съпътстващите ги качества да се представя винаги в най-добрия смисъл, например гневливият и необузданият – като неподправен, грубият –*

⁸⁷ Аристотел. Реторика I, 9, с. 70.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Вж. Аристотел. Реторика II, 8, с. 118; III 1, с. 158-159; III, 12, с.180-182.

⁹⁰ Реторика I, 9, с. 70-75 е посветена на етотическите топоси. Самият автор ги нарича “*места, на основата на които хората трябва да се представят като почтени или порочни*” в заключителната глава на трета книга. Аристотел. Реторика III, 19, с. 196. Под “етотически топос” разбираме именно това: общите положения, от които се извличат аргументи за характера на даден човек.

⁹¹ В статията си “The Audience for Aristotle’s *Rhetoric*” Едуард Клейтън разглежда четири хипотези на въпроса за кого е предназначена “Реторика” и поддържа, че, бидейки част от една обща програма с “Политика” и “Етика”, най-вероятната аудитория за нея са самите ученици на Стагирита. Той също си задава въпроса за предполагаемото противоречие между упоменаването за “идеалната реторика” от първа глава, която трябва да убеждава само с логически аргументи и “неморалните” похвати, чието използване Аристотел дискутира и в трите глави на трактата си. Клейтън е склонен да търси разрешаването му именно във връзката на “Политика”, “Етика” и “Реторика” като части на едно цялостно учение (pp. 192 - 198), които се допълват. Clayton, E. The Audience for Aristotle’s “Rhetoric” // *Rhetorica*, Vol. 22, No. 2, 2004, pp. 181-203. Съгласни сме с изходната му позиция, че “Реторика”, макар да съществува вероятност да е писана и допълвана през един продължителен период от време, е кохерентна и непроговорчива в етическите си постулати. А ако някой негов ученик иска да използва практически наученото, трябва да е достатъчно добре подготвен за това.

като възвишен и внушителен, а стигащите до прекаленост – като хора със съответните добродетели, например дръзкият – като храбър, прахосникът – като щедър, тъй като така се струва на множеството и същевременно това дава повод за паралогизъм, основан на причината.⁹²” Аристотел разбира, че прилагането на този похват при обрисуването на етоса има своите ограничения и не може да се използва безразборно, макар явно често да е имало успех.⁹³ Препоръките му могат да се отнасят и до двата контекста – до конфликтния и до неутралния. По-надолу в текста той сочи, че при похвала трябва да се изтъква като налично онова, което се цени от дадена публика.⁹⁴ Това е паралел с познаването на държавните устройства и техния етос от “Реторика” I, 8, който обаче тук се отнася най-вече до епидейктичните речи. След това Аристотел въвежда два ключови етотически топоса – решението и делата. Вече се спряхме на пасажа във връзката с приликата между поетическото и реторическо учение на Стагирита. Решението е основа на делата на сериозния (*spoudaios*). Достойният обмисля внимателно действията си и ги изпълнява решително. Ето защо, подчертавайки, че едно дело е следствие на съзнателно решение, ораторът всъщност показва характер – собствения си или на друго лице.⁹⁵ Трябва да се внуши, че онзи, чийто характер се описва, често е действал така. Дори случайни събития, препоръчва Аристотел, трябва да се представят като част от решение. Тази препоръка е свързана с изтъкването на един от базовите белези на характера, на които вече се спряхме – неговата стабилност. Делата са основа на прославата, но страничните обстоятелства като произходът, благородството и възпитанието спомагат за убедителността при обрисуването на етоса. Те разширяват обхвата на позитивната стабилност на характера и са неин централен елемент.⁹⁶ Така добива завършен вид и втората триада на убеждаването с характер: целта (1. висока, определена от добродетелите; 2. търсеща благото на конкретната аудитория или на другите в широк смисъл), решението и делата оформят характера като постоянно и утвърдено качество. Тук Аристотел представя една широко позната схема на епидейктичните речи, но и веднага посочва връзката на съвещателния жанр с епидейктиката: похвалата и съветът принадлежат към общ вид. Това, което може да се даде като поука, се превръща в прослава, когато се промени словесният изказ. Понеже хората знаят какво трябва да вършат и какви трябва да бъдат, съветът трябва просто да се превърне в похвала. “Следователно – заключава Стагиритът – когато желаеш да възхваляваш, гледай какво би могъл да изречеш като съвет, а когато съветваш, гледай какво би възхвалил.”⁹⁷ По отношение на убеждаването с характер

⁹² Ibidem, с. 72.

⁹³ Срв. “Опровержения от приемането на нещо за причина, когато то всъщност не е такава, са налице когато това, което не е причина, се присъединява така, като че от него следва опровержението.” Аристотел. О софистическите опровержения 5 // Аристотел. Сочинения в четирех тома, Т. 2, Москва, 1978, с. 543. По сходен начин тълкува този пасаж и Квинтилиан: Квинтилиан. Обучението на оратора, III, 7. Превод М. Порталски, С., 1982, с. 201-202.

⁹⁴ Аристотел. Реторика I, 9, с. 73.

⁹⁵ В “Реторика” II, 19 разглеждайки свършения факт, характерен повече за съдебното красноречие (II, 18, с. 130), Аристотел подчертава, че “по правило става повече това, което е в намеренията ни, отколкото това, което не е”. Аристотел. Реторика II, 19, с. 133.

⁹⁶ По епидейктичния канон това са второтепенните части на речта, а главните са делата. Вж. Герджиков, А. Качествата на императора според корпуса на латинските панегирици, С., 2007, с. 83.

⁹⁷ Аристотел. Реторика I, 9, с. 74.

Аристотел не отделя стриктно епидейктичното и делиберативното красноречие. Тъкмо напротив, граница между двата вида не е фиксирана. В I, 9 очевидно става дума за епидейктика, но обрисуването на характера, което той представя в главата, е валидно и за двата жанра. Разбира се, те имат и собствени специфики според Стагирита: в съвещателната реч има три (две) качества, които придават убедителност на речта. Те могат да се демонстрират индиректно (чрез стила на речта или невербално) или да се посочат направо, т.е. да се използват етотически аргументи. Такива използва Перикъл в своя реч пред атиняните като казва, че не стои по-долу от когото и да било, що се отнася до вземането на политически решения (демонстрация на практическа мъдрост), приятел е на града (позоваване на добронамереност) и е неподкупен (изтъкване на добродетел).⁹⁸

При епидейктиката имаме обрисуване на характер, описание и изброяване на качества. Тук именно това е основното, докато при съвещаването – конкретният въпрос и конкретното решение и като следствие – доброто познаване на полисните устройства и техния етос, разсъдителността, благоразположението към слушателите и достойнството, представено цялостно, като съвкупност от добродетели. При съвещателната реторика прекалено честото позоваване на характер би могло да навреди, а при епидейктиката напротив, самото представяне на един етос е цел на речта. При похвалата описанието е пространно и похватите са повече – повече и дадени съвместно могат да бъдат етотическите топоси, представянето на сходни качества като идентични с наличните и преувеличението имат своето място тук. Що се отнася до последното, Аристотел казва направо: трябва да се използват множество преувеличителни похвати.⁹⁹ Дори липсата на данни за човека е преодолим проблем: той просто трябва да бъде сравняван с други хора, по възможност знаменити. Ако ли хората, с които сравняваме, не са такива, трябва да го сравняваме с другите, *“тъй като изглежда, че превъзходството разкрива добродетел.”*^{100,}

Стагиритът завършва I, 9 със забележката, че основата е изяснена и няма нужда от специално внимание за порицанието – то се извежда от противоположните правила.¹⁰¹ С други думи – изграждането на негативен етос не се отрича. Нещо повече, то се разглежда като напълно равнопоставено на изграждането на положителния, а ораторът трябва просто да подбере средствата и похватите за конкретната си цел.

Следващите глави (10-15) на книга I Аристотел посвещава на редица въпроси, свързани със съдебното красноречие, като причините, поради които хората извършват несправедливост и състоянието, в което постъпват така. Сред тях отново намираме споменавания за характера, но тук вече става дума не просто за неговото изграждане, а за това как той би могъл да бъде представен в едно съдебно дело, т.е. в подчертано конфликтен контекст. Той отново е ключов аргумент, своего рода универсално “спасително” средство. Изводът на Аристотел е достатъчно

⁹⁸ Fortenbaugh, W. Aristotle on Persuasion through Character // Rhetorica, Vol. 10, № 3, 1992, pp. 214.

⁹⁹ Аристотел. Реторика I, 9, с. 74.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ibidem, с. 75. Извеждането на едни качества от противоположните им се среща неведнъж в “Реторика”. Вж. напр. Аристотел. Реторика II, 8, с. 115.

красноречив и заслужава да бъде приведен: *“Едни от свидетелствата се отнасят до самия оратор, а други – до противника му, едни – до деянието, а други – до характера, следователно явно е, че никога не може да се стигне до липса на полезно свидетелство, тъй като, дори ако не изведем свидетелство с отношение към постъпката, полезно за оратора и неблагоприятно за противника му, бихме привели такова поне относно характера – било на оратора, в смисъл, че е честен човек, било на противника му, в смисъл, че е негодник.*¹⁰²”

Етотическият аргумент може да замени свидетелство за самата постъпка. Този извод е в съзвучие с известното ни за съдебната практика в древна Гърция и е категорично свидетелство за изключително честата “употреба” на характера – и в положителен, и в отрицателен смисъл.¹⁰³

Допълват горния извод още две места от I, 12, които отново недвусмислено показват ролята, която е имало позоваването на характера, този път в съдебната реторика. Успешно скриват деянията си¹⁰⁴ онези, чиято характеристика е несъвместима с обвинението, например немощният скрива нанесен побой, а бедният и грозният – прелюбодеяние.¹⁰⁵ Хората се залавят за престъпление, когато имат много добро или много лошо име: *“първите, защото не ще ги заподозрат, вторите, защото името им не ще стане още по-лошо.*¹⁰⁶”

Характерът и репутацията, ако са правдоподобно

¹⁰² Аристотел. Реторика I, 15, с. 94.

¹⁰³ Джордж Кенеди смята очернянето на характера (*character assassination*) на опонента за важен аспект на гръцката и римската реторика, но това не му пречи да си задава въпроса за “моралната енигма” на Аристотел. За него откритата враждебност на ораторите един към друг трябва да се разглежда като особеност на античната култура. Kennedy, G. A New History of Classical Rhetoric, Princeton, 1994, p. 67-68. Като косвено свидетелство за това може да се разглежда определението, което Аристотел дава на приятелството във втора книга на “Реторика”: приятели са онези, които, освен всичко останало, имат общи врагове. Аристотел. Реторика, II, 4, с. 106. За това обаче могат да се посочат и други извори. В своите “Характери” Теофраст описва само негативни типажки. Два от тях – “злоезичието” и “подлолюбиеето” (пристрастието към порока) заслужават особен интерес в тази връзка. Първото е пряко съответствие на очернянето на характера в реториката. То започва от произхода на човека, минава през делата му, стига до цялостната негативна квалификация и завършва с изразяване на отвращение: *“Този човек не мога да го търпя, повече от всички хора. И на вид е противен, а подлостта му е нечувана.”* Злословието за злословещия, завършва Теофраст, е *“и свобода на словото, и демокрация, и независимост; и няма на света по-голямо удоволствие от това.”* (Теофраст. Характери, Санкт-Петербург, 2007, с. 37-39.) Пристрастието към порока е не по-малко интересно: такъв човек казва, говорейки за честни хора, че няма по природа такива, а всички са еднакви. *“... и на това отгоре ще упрекне човека, че го смятат за честен. Негодника пък ще нарече свободен от предразсъдъци.”* Той се застъпва за подлеца и *“в съда твърди на съдиите, че не трябва да бъде съден този човек, а самото дело! А този е пес на народа: нали го пази от враговете.”* Така типажът изразява надменното отношение на професионалните доносници-сикофанти към т. нар. “врагове на народа”. Умее да покровителства негодниците и *“да им оказва подкрепа в съда по всякакви тъмни дела и е винаги готов да претълкува речите на страните в неблагоприятен за тях смисъл.”* (Теофраст. Цит. съч., с. 39-40.)

¹⁰⁴ Вероятно най-старата сцена на съдебно дело в гръцката литература намираме в химна на Хермес, предполагаемо написан в VI в. пр. н. е., който разказва как бог Хермес, току-що родено бебе на един ден, открадва стадо крави на Аполон. Той го завежда пред съда на Зевс, а там невръстният мошеник дава прекрасен пример на употреба на позоваване на характера си, като се опитва да се измъкне именно с аргумент от вероятното (*eikos*): *„Аз ли приличам на крадец на добитък? ... Наистина, голямо чудо щеше да бъде, ако новородено дете из вратата излезе и се устреми да отмъква добитък. Небивалици говориш! Аз едва вчера родих се ... със страшна клетва, ако желаеш, ще се закълна, че съм невинен в това и не съм видял никого да краде.”* А пред съда на баща си, той прави позоваване на характера си и се опитва да пробуди благоразположението на съдията с думите: *„О мой родителю, Зевсе! Цялата истина от мен, както е, ти ще чуеш. Правдолюбив съм и честен по нрав: да лъжа не зная... Аз пък съм вчера роден – той прекрасно го знае – и не изглеждам похитител на крави... Ако съм кравите взел – да не бъда щастлив!... Хелиос аз уважавам дълбоко и другите безсмъртни, обичам и теб, а и онзи почитам. Ти сам знаеш, че невинен съм в това... Помогни на по-младия!”*

В крайна сметка Хермес е принуден да върне откраднатите крави. Гимн к Гермесу // О происхождения богов, составление и вступительная статья И. В. Шталь, Москва, 1990, с. 241-245. Вж. и Kennedy, G. Op. cit., p. 14.

¹⁰⁵ Аристотел. Реторика I, 12, с. 83.

¹⁰⁶ Ibidem, с. 85.

представени, могат дори да заменят и оборят аргументи *Ad rem*, касаещи самото деяние. Аристотел не оценява негативно този тип прилагане на аргументите (немислимо от гледна точка на съвременното право)¹⁰⁷, а безпристрастно подготвя читателя за практиката, която му предстои. В този смисъл трезвото познаване на правилната употреба на аргументите и паралогизмите е ключово за успешната ораторска дейност. Именно тук можем да търсим смисъла, вложен в определението на реториката като *dunamis*:¹⁰⁸ тази способност са разбира събирателно и включва както убеждаването на аудиторията, така и противопоставянето на средствата за убеждение, които използва опонентът.¹⁰⁹ Стагиритът нито веднъж не проявява негативно отношение към етоса като убеждаващо средство, а напротив – разкрива в пълнота неговите приложения.

Характерът и възбуждането на емоциите

След като изтъква важността на етоса в убеждаването и обобщава ключовите моменти от първа книга, в началото на втора Аристотел насочва вниманието си към въздействието си върху емоциите. Давайки завършен вид на триадата *fronēsis-aretē-eunoia*, той препраща относно разумността и добродетелта към първа книга, където те са подробно разгледани, а добронамереността и приятелството (*eunoia kai filia*) свързва с изложението за чувствата (*ta pathē*).

При възбуждането на емоциите у аудиторията отново именно характерът е ключовият инструмент на въздействието.¹¹⁰ Гняв по Аристотел трябва да възбуди онази реч, която представя противниците на оратора “*като виновни за деяния, за които слушателите се гневят и като такива, на които се гневят.*”¹¹¹ (курсивът мой – М.Р.) Атаката срещу опонента, която възбужда гнева на слушателя, съдържа, следователно, два елемента: 1. негативно представяне на делата му и 2. негативно представяне на характера му. (Нека припомним: на същата база – дела и характер – се изграждаше характерът в местата за епидейктикитичното и съвещателно

¹⁰⁷ Аргументите от характера също имат важно място в съвременното наказателно право. Освен обществената опасност на деянието, социалната характеристика на субекта на престъплението е от голямо значение при индивидуализацията на наказанието. Принципът на индивидуализация дава възможност да се установяват справедливи санкции и така да се изпълнят превантивните и репресивните задачи на наказателното правораздаване. Вземането предвид типичните особености на личността дееца (извън двете основни качества – вменяемост и възраст), като цялостна социална характеристика, предишни положителни и отрицателни прояви, професионални навици, обществено съзнание и др., са важни за определянето дори на обществената опасност на самото престъпление. Говори се не само за “обществена опасност на деянието”, но и за “обществена опасност на дееца”. (Ненов, И. Наказателно право на Република България. Обща част, кн. II, 1992, с. 283 и сл.) Важен въпрос, който трябва да вземе предвид съдът, е има ли у дееца изградени противообществени навици и дали те са утвърдени, с други думи дали проявата е типична за него. Така в съвременното наказателно право са синтезирани две гледни точки за характера. От една страна той се разглежда като индивидуалност, а от друга се търсят негови типични прояви, които да му дадат стабилна характеристика с оглед целите на правната санкция. Вж. Ненов, И. Наказателно право на Република България. Обща част, кн. I, 1992, с. 159, 161-163, 171-173.

¹⁰⁸ *Aristotelis Ars Rhetorica* I, 2, p. 5.

¹⁰⁹ Подобна трактовка е в съзвучие и с думите на самия Аристотел от «Реторика» I, 4, за когото диалектиката и реториката са *dunameis*, а не *epistēmai* и колкото повече се третира като науки с определено предметно съдържание, толкова повече се унищожават природата им. *Aristotelis Op. Cit.*, I, 4, p. 13.

¹¹⁰ Този факт очевидно забелязва и Дж. Кенеди, като мимоходом споменава, че отношението между характера и създаването на настроение се нуждае от допълнително разглеждане. *Kennedy, G. Op. cit.*, p. 60.

¹¹¹ *Аристотел. Реторика*, II, 2, с. 103.

красноречие.) Третият елемент е самото разбиране за тях като за цялост: двата елемента са дадени кумулативно, като неотделими един от друг, за постигането на желаното емоционално въздействие. Прави впечатление ролята на характера, част от който са делата: той се оказва общото звено между двата модуса на убеждаване – чрез характера на говорещия и чрез създаването на настроение в аудиторията. Ораторът представя себе си като достоен човек, а опонента си като негодник, и двете – чрез характера. Ако защитава друг човек, на който слушателите се гневят, целта му е да го обрисова като достоен за почит, заслужил или действал пряко воля.¹¹² Второ, предизвикването на емоционална реакция се изгражда отново чрез характера. Той, наред с делата, е това, на което се гневят. И пак той предизвиква състрадание, ако страдащият е добър човек. Така етоическите аргументи и аргументите *Ad Hominem* се оказват основни при използването на “емоционалното доказателство.”¹¹³

Разгръщайки теорията си на емоционалното въздействие в ораторското изкуство, Аристотел въвежда нови етоически топоси. Този път те са свързани с двете противоположни емоции – гнева и доброжелателността и техните оттенъци. Нека припомним, че специфично реторическото значение на *pathē*, чувствата на аудиторията, по А. Ф. Лосев, има пасивно-отразяваща природа. Чувствата са подчинени именно на въздействието на оратора, който използва характера като моделиращ инструмент.

Глави 3 и 4 на втора книга разкриват как щедростта, справедливостта, добродушието, спретнатостта, скромността, сериозността, сговорчивостта, добрите нравствени качества, почтеното име, възраст, покварата, срамното дело, малодушието, самохвалството трябва да се използват за собственото представяне и за обрисоване характера на противника. Тези етоически топоси са различни от дадените в I, 9. Особеното им качество е връзката с емоциите на аудиторията: те са подбрани да въздействат пряко върху тях. В началото на втора книга Стагиритът посочва, че е приключил с изложението си за добродетелта и разумността и сега се концентрира на доброжелателността и нейните противоположности. Така изтъкването на *eunoia* (или нейната противоположност у противника) е онзи елемент от базовата триада, който въздейства най-пълно върху емоциите, освен, че е важен и за качеството на съвета при политическото красноречие. Доброжелателността е емоционално отношение.¹¹⁴ Щедростта, добродушието и сговорчивостта са нейни оттенъци, доколкото Аристотел извежда в началото на втора книга само две основни

¹¹² Аристотел. Реторика, II, 3, с. 106.

¹¹³ В III, 14, обсъждайки една от темите, на които се изгражда уводът – личността на слушателите, Стагиритът упоменава, че към добрия човек се отнасят с повече внимание. Вниманието и демонстрирането на характер са свързани. Аристотел. Реторика, III, 3, с. 185.

¹¹⁴ Сатлър разделя Аристотеловата *eunoia* на две категории: първата е тясно свързана с добродетелите и идеята за благо (ораторът дава блага на слушателите), а втората е свързана с качества, които не са морални (сходството на оратор и аудитория, външна спретнатост, сериозно отношение към слушателя и др.) и се отнасят до убеждаващата сила спрямо конкретна аудитория. Според Сатлър, ако нямаше такова разделение, Аристотел не би включил трети елемент в анализа си на етоса. Sattler, W. Op. Cit., p. 59. Както вече посочихме, според нас *eunoia* притежава определена универсалност, т.е. не е представена в “Реторика” като работеща за отделен тип аудитории, а за всички. Етоическите топоси от първа и втора книга се разграничават така: “той е отличен човек с висок характер” (първа книга) и “той е един от нас” (втора книга).

за убеждаването състояния – отрицателното, гнева (*orgidzesthai*) и неговата положителна противоположност, кротостта (*praunesthai*).¹¹⁵ Всички останали етотически топоси от началото на втора книга, следователно, могат да се разглеждат като свързани или с *orgē*, или с *eunoia*. Целта им е да ги предизвикат.

При работата с емоционалните етотически топоси, Аристотел отново дава голяма свобода на оратора: “От казаното се вижда, че е възможно за известни лица, ако са врагове или приятели, да доказваме, че са такива, ако не са – да ги представяме като такива, (курсивът мой – М.Р.) ако твърдят, че са – да ги опровергаваме, ако под влияние на гняв или омраза спорят, да ги отправяме в онази от двете посоки, която предпочитаме.”¹¹⁶ Самата реч за него е подобна на оръжие: тя трябва да се използва, за да унищожи противоположните аргументи, “срещу които държим реч като срещу противник.”¹¹⁷ В този смисъл, всички оратори, и в трите вида реторика си служат с преувеличение и преумаление, и това е изведено от Аристотел като общ принцип.¹¹⁸

Етосът има още една важна функция при убеждаването “чрез емоциите”. Не само ораторът, но и слушателите трябва да бъдат носители на определен характер, за да може да им се въздейства. Етосът на аудиторията е това, към което апелира ораторът. Противно на състраданието е негодуванието. И двете са присъщи на един отличен характер (*ēthos hrēstos*),¹¹⁹ защото при вида на незаслужено страдащите трябва да се опечаляваме, а при вида на незаслужено щастливите – да негодуваме, казва Аристотел. Наказанието за отцеубийците и скръбта по незаслужено страдащия са присъщи на достойния човек. Те го карат да се радва, защото той самият се надява да получи онова, което е получил подобният нему. Следователно, целта на оратора е да призове към добрия характер на слушателите си. Той предизвиква негодувание, състрадание или друго чувство, но го прави чрез апел към етоса. Доказателствата се извличат с оглед на чувствата,¹²⁰ но това е невъзможно без позоваване на характера: именно той е онова опосредстващо звено, което дава сила на емоционалното доказателство.

Етосът на аудиторията е въпрос, който не може да бъде подминат от Аристотел, макар в първа глава да критикува съвременниците си заради пристрастието им към въздействието върху чувствата на слушателите. Той посвещава цели пет глави (II, 12-18) на различните типове аудитории или “характери” като ги разграничава според чувствата, качествата (т.е. добродетелите и пороците), предпочитанията, възрастта и жизнената им съдба.¹²¹ Всички тези елементи се разглеждат от Аристотел като части на характера, с оглед на убеждаването. “Младите по характер” са склонни да вършат това, което пожелаят и

¹¹⁵ *Aristotelis Ars Rhetorica* II, 3, p. 58.

¹¹⁶ *Аристотел. Реторика*, II, 4, с. 109.

¹¹⁷ *Аристотел. Реторика*, II, 18, с. 130.

¹¹⁸ *Аристотел. Реторика*, II, 18; II, 19, с. 130, 133.

¹¹⁹ *Aristotelis Ars Rhetorica* II, 9, p. 119.

¹²⁰ *Аристотел. Реторика*, II, 11, с. 124.

¹²¹ Към жизнена съдба Аристотел отнася благородното потекло, богатството, силата и противоположностите им, щастието и нещастieto. *Аристотел. Реторика*, II, 12, с. 124.

предпочитат красивото пред полезното. Характерът на възрастните е почти противоположен: *“те се водят повече от сметката, отколкото от характера си, защото сметката се отнася до полезното, а характерът – до добродетелта.”*¹²²

Пасажът заслужава внимание с факта, че Стагиритът обособява старите и младите като отделни типове характери, важни за убеждаването, което е специфично реторическа употреба на *ēthos*, но използва паралелно и другото, традиционно разбиране за характера, чийто център е *aretē*. Тази употреба на думата е обоснована с факта, че всички възприемат речите, които съответстват на характера им и подобните им хора.¹²³ Следователно е ясно *“как да използваме речите, за да представим такива (подобни на аудиторията – б.м., М. Р.) и себе си, и речите си.”*¹²⁴ Ораторът моделира собствения си образ и речта си в съответствие с характера на аудиторията.

Човешките характери добиват качества от благата, идещи от жизнената участ. Благородното потекло прави човека по-честолюбив. Аристотел обаче извежда два вида благородство: по произход (*eugenes kata tēs tou genous aretēn*) и по качества (*kata gennaion*).¹²⁵ Последният вид е благороден с *“верността си към природата”*, а към първия вид най-често спадат хора незначителни. Отново виждаме паралелна употреба на двете значения на етоса. От една страна Аристотел се интересува от характера на отделен тип аудитория, а от друга използва и обичайната трактовка на етоса, свързана с качествата и произтичащите от тях жизнена съдба и щастие.

Стилът като изразител на характер

Ако в първа книга на “Реторика” Стагиритът извежда убеждаването с характер като *“почти най-главното доказателство”* и разглежда различните способности, които правят речта изразител на етос, стилът като средство за това не може да бъде подминат. Действително, основната роля, която му отрежда Аристотел, е да бъде именно изразител на характер.¹²⁶ Възшност той може да изразява само две неща – характер и чувства¹²⁷ – като на първия Аристотел отдава очевидно предпочитание.

Говорейки за сентенциите, Стагиритът отбелязва, че употребата им подobaва на по-старите¹²⁸ и то по въпроси, в които са опитни. Да си служи с тях за човек под тази възраст е неприлично, а да се говори за неща, за които няма опит, е глупаво. Достатъчен признак за това е следното: *“селяните са особено склонни към сентенции и ги употребяват непринудено.”*¹²⁹ Възрастта, както видяхме по-горе, се разглежда

¹²² “...to d'ēthos tēs aretēs estin.” *Aristotelis Ars Rhetorica* II, 13, p. 127.

¹²³ “...tous tō sfeterō ēthei legomenous logous kai tous homoios...” Ibidem.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ *Aristotelis Ars Rhetorica* II, 15, p. 81.

¹²⁶ *Аристотел. Реторика*, III, 1, с. 158.

¹²⁷ *Аристотел. Реторика*, III, 12, с. 181-182. Разделението на стила на изразяващ характер и чувства се отнася до устния спор.

¹²⁸ В III, 11 пък той отбелязва хиперболите като неподходящи за по-възрастните, тъй като имат характер на нещо детинско и издават неудържимост. Хиперболи широко използвали атическите оратори. *Аристотел. Реторика*, III, 11, с. 180. В “Никомахова етика” Аристотел съветва да бъдат слушани не само доказателствените разсъждения на възрастните и разсъдителните, но и онези техни мнения, в които няма доказване. *Аристотел. Никомахова Етика* VI, 12 // *Аристотел. Сочинения в четирех тома*, Т. 4, Москва, 1983, с. 185-186.

¹²⁹ *Аристотел. Реторика*, II, 21, с. 137.

като определен тип характер на аудиторията. Тук тя е и характер на оратора, изразител на определена опитност. Бихме могли да я свържем с *fronēsis*, но самият Аристотел не прави това, явно смятайки, че възрастта в случая е достатъчен критерий за характерен стил. Наред с това, той е изчерпал темата за качества, които правят речта характерна и ще се върне към тях едва в началото на трета книга, където прави обобщение.

Сентенциите са едно от онези доказателства, които правят “характера на оратора да се покаже в по-благоприятна светлина”.¹³⁰ Те са мощно средство в арсенала му, от една страна “поради простотията на слушателите” и от друга – когато ораторът познава аудиторията и може да направи извод за вкусовете ѝ.

Сентенциите се използват срещу крилатите фрази на противника (и следователно срещу характера на оратора-опонент) и трябва ясно да показват предпочитание, в съзвучие с поетическата и реторическата теория на характерната реч: както видяхме, устойчивите склонности са един от базовите елементи на етоса в трактовката на Аристотел. “Сентенциите до една правят тъкмо това (придават характерност – б. м., М. Р.) чрез факта, че служещият си с тях изразява изобщо предпочитанията си, така че ако сентенциите са нравствени, те представят и оратора като нравствена личност.”¹³¹ Говорейки за нравственост, ораторът се представя като нравствен. От разгледаните до момента сведения можем да направим заключението, че противопоставянето на ораторите в съда или народното събрание се мисли от Аристотел като своеобразна “*ēthomahia*” или сблъсък на характери. Етосът на оратора трябва да се представи в по-изгодна светлина от този на опонента и така да се спечели надмощие. Това е прокарваната от началото до края на произведението теза. Опонентът често е разглеждан като враг, а реториката – като оръжие. За Аристотел най-справедливо би било “да се борим чрез самите факти” (*agōnizesthai tois pragmasin*), но в същото време той признава, че грижата за стила има значение и че характерописните похвати могат да се използват и уместно, и неуместно.¹³² Нека обърнем внимание на един важен факт: когато Стагиритът говори за реториката, която разчита на лош слушател, той обикновено я свързва с актьорската игра¹³³, т.е. с невербалното представяне на чувствата и характера. Така е в II, 8, където се разисква въпросът за състраданието, така е и в III, 1, III, 7 и III, 12, където се разисква ефективността на актьорското произнасяне по принцип, както и в отделните видове речи.¹³⁴ На всички други места, когато се говори за убеждаване с

¹³⁰ Ibidem, с. 138.

¹³¹ Ibidem. Сходна препоръка дава Аристотел и в III, 17: житейските правила са по-важни от ентимемите, защото доказателството не съдържа нито характер, нито намерение. *Аристотел*. Реторика, III, 17, с. 192.

¹³² *Аристотел*. Реторика, III, 1; III, 7, с. 158-159, 169.

¹³³ Това мнение на Стагирита, по всяка вероятност, е споделяно масово. Чрез него Демостен атакува Есхин: „... чувал съм, че той (Есхин – б.м., М. Р.) много се гордее, че може да ви победи със своето актьорство.” *Демосфен*. О претателско послъство, 337-338. Перевод С. Ошерова // Ораторы Греции, М., 1985, с. 125-126.

¹³⁴ Където има най-много актьорска игра, има най-малко точност. *Аристотел*. Реторика, III, 12, с. 182. Реторическото произнасяне в древна Елада се разглежда от Джеймс Фредал като “неезиково телесно умение да се представи характерът”, което е част от политическата мъдрост и е поне толкова важно, колкото и дискурсивните умения. Вж. *Fredal, J. The Language of Delivery and the Presentation of Character: Rhetorical Action in Demosthenes' against Meidias* // *Rhetoric Review*, Vol. 20, No. 3/4, 2001, pp. 251-258. Вж. също за стила на речта като драматизация на характера *Halloran, M. Aristotle's Concept of Ethos, or if not Somebody Else's* // *Rhetoric Review*, Vol. 1, No. 1, 1982, pp. 58-60.

характер (чрез аргументи от характера или чрез стил), ако и да присъства оценка, тя е в общия случай неутрална, но никога отрицателна.¹³⁵ Този момент не бива да ни убягва.

Яснотата, съответността¹³⁶ и естествеността като липса на видими усилия¹³⁷ са все белези на стила, които имат връзка от една страна с контекста, а от друга с необходимостта да се представи характер. Да говориш *Ad rem*, иначе казано, само по себе си е доказателство *Ad Hominem*. Ясното и съответно говорене изразява етос и това категорично свидетелства, че Аристотел не противопоставя характерното доказателство на аподиктичното. Съответно и недостатъците на стила – като употребата на двусмислени думи¹³⁸ – са показател на това, че човек няма какво да каже, но си дава вид, че казва нещо. Същото се отнася и за неуместния увод – в такъв се разпростират робите, за да заобиколят поставен въпрос или онези, чието дело е срамно и не искат да отговарят.¹³⁹ “*Стильът ще бъде уместен, ако изразява чувства и характери и съответства на изобразяваните предмети.*”¹⁴⁰ Чувства изразява стильът на разгневения, а характер – изложението на въпроса въз основа на дадени белези, защото то съответства на всеки род и състояние. Под род Аристотел разбира възрастовите разлики (дете, мъж, старец, лаконец), а под състояние – това, според което човек има определени качества в живота. “*Ако ораторът изрича думите съответно на едно състояние, той ще създаде характер, тъй като селянинът и образованият човек не биха казали нито едни и същи неща, нито по един и същи начин.*”¹⁴¹ Аристотел е категоричен: докато известното трябва само да се припомня, в разказа трябва да се вмъква всичко, което изтъква твоята добродетел и порочността на другата страна. Също, разказът трябва да изразява решение: характерът е такъв, каквото е решението, а то съответства на целта.¹⁴² Изтъкването на решение е по-важно дори от разумните съображения (*mē apo dianoias legein*¹⁴³) защото това поведение е присъщо на благородния (*agathos*). И нещо важно: на

¹³⁵ Аристотел, както вече посочихме, не противопоставя “логическото” доказателство на убеждаването с характер, дори когато става дума за етотическите топоси от втора книга, които са свързани с емоционалното въздействие (“той е един от нас”). По-скоро за такова противопоставяне може да се мисли, когато Стагиритът говори за стила и актьорската игра. Сатлър също попада в капана на модернизираната трактовка на етоса като морал и казва, че понеже етосът е ясно разграничен от “етичното” при фактори като външния вид, спретнатостта и под., тук Аристотел използва термина само в значението обичай. *Sattler, W.* Op. cit., p. 60. Но Аристотел прави разлика между актьорското умение при произнасянето, което оценява негативно и доводите, на базата на които се гради характер. Иде реч за две отделни неща. Наред с това, според нас, няма и такова разграничение между “етично” и обичайно, поне що се отнася до етотическите топоси от втора книга на “Реторика”, за които говори Сатлър.

¹³⁶ Съответността на стила е в съзвучие с учението на Аристотел за средността. Вж. напр. *Аристотел*. Реторика III, 16, с. 189. Вж. за класическата трактовка на стила у Аристотел *Лосев, А. Ф.* Риторика и ее эстетический смысл // *Античные риторика*, М., 1978, с. 287-292.

¹³⁷ *Аристотел*. Реторика, III, 2, с. 160-161. Вж. и III, 7, с. 169-170; III, 16, с. 190. Ораторът трябва да контролира себе си и не трябва да използва накуп всички създаващи характер похвати. Изкуството му трябва да остане незабелязано.

¹³⁸ *Аристотел*. Реторика, III, 5, с. 166-167. Чистотата на речта от двусмислени думи е едно от условията на правилния гръцки.

¹³⁹ *Аристотел*. Реторика, III, 14, с. 186.

¹⁴⁰ *Аристотел*. Реторика, III, 7, с. 168.

¹⁴¹ *Ibidem*, с. 169.

¹⁴² *Аристотел*. Реторика, III, 16, с. 188-189.

¹⁴³ *Aristotelis Ars Rhetorica* III, 16, p. 138.

почтения (*hrēston*) повече подхожда да се представя като добродетелен, отколкото да бъде точен в речта си.¹⁴⁴

За да се демонстрира характер ефикасно обаче, това трябва да става незабелязано.¹⁴⁵ Например, чрез думите на трето лице. Препоръката важи и за собственото представяне, и за това на противника – отново имаме разглеждане на ораторския сблъсък като *ēthomahia*, въпреки че в III, 16 става дума за епидейктичното и съвещателното красноречие, а не за съдебно, където “състезанието” на характерите (*agōn*) е най-остро.

За разлика от другите ключови извори на времето си, като “Реторика към Александър”¹⁴⁶, които предпочитат да изтъкнат етоса още в началото на речта, Аристотел набляга на важността заключението да изразява характер. Наред с припомнянето на основното, целите остават непроменени: да се разположи слушателят благоприятно към нас и неблагоприятно към противника, да се възхвалява и порицае. “След като сме показали, че говорим истинно, а противникът – лъжливо, естествено е да възхваляваме, да порицаваме и да дадем последните удари с чука.”¹⁴⁷ Ораторът удържа обещанието си, като изтъква какво и защо е говорил. Най-важното е удържаната дума. Тя е един от най-силните етотически аргументи, и по-ясно от всичко друго изразява намерение и следователно – характер. Спазвайки обещанието си, ораторът затваря един цикъл на убеждаването с характер, в който влита всичко останало – фактите и аргументите, стила, разположението на частите на речта. Обещанието като етотическо доказателство рамкира цялата реч и ѝ придава максимална характерност.

Обобщението, отново, става чрез сравняване с противника или чрез сравняване на казаното от двамата по един въпрос, или без пряко противопоставяне.¹⁴⁸

А последните думи са своеобразна кулминация на изразяването на висок характер, в която преценката се оставя в ръцете на слушателите: “*Казах, чухте, знаете, съдете!*”¹⁴⁹

Етотическата аргументация и аргументацията *Ad Hominem* в “Реторика”

¹⁴⁴ *Aristotelis Ars Rhetorica* III, 17, p. 141.

¹⁴⁵ По-нагоре в III, 16 Аристотел дава пример как да стане това: “*Аз му внушавах, говорейки винаги правото, да не изоставя децата си.*” *Аристотел. Реторика*, III, 16, с. 189.

¹⁴⁶ Вж. за демонстрирането на етос в началото на речта в “Реторика към Александър” *Sattler, W. Conceptions of Ethos in Ancient Rhetoric // Speech Monographs*, Vol. 14, 1947, p. 56; *Fortenbaugh, W. Op. cit.*, p. 215-216.

¹⁴⁷ *Аристотел. Реторика*, III, 19, с. 196.

¹⁴⁸ Струва ни се важно да отбележим, че и двата метода на заключение са познати на Аристотел и той препоръчва тяхното използване, може би в зависимост от типа аудитория. Заключение от психологически изследвания на етоса в убеждаването от XX в., сочат, че обобщаващото представяне на “двете тези” е било значително по-ефективно от гледна точка на убедителността за хора с гимназиално образование. Представянето само на едната страна е било по-ефективно при хора, които от самото начало са отдавали предпочитание на защитаваната от говорителя теза, както и при такива без гимназиално образование. *Andersen, K., Clevenger, T. A Summary of experimental research in Ethos // Speech Monographs*, Vol. 30, No. 2, 1963, p. 71.

¹⁴⁹ *Аристотел. Реторика*, III, 19, с. 197. Това безсъюзно изречение, освен че излъчва определена сила, е и един от аргументите в полза на това, че Аристотел не разглежда реторическата употреба на характера като манипулация на слушателите. Напротив, те трябва да направят своя съзнателен избор. Той не противопоставя “логическото” доказателство на “характерното”, нито разглежда последното като “трик.”

Термините “етотически аргумент” и “етотическо доказателство”, естествено, не се срещат у Аристотел. Същото важи и за негативно оценени аргументи *Ad Hominem*: принципно отрицателно отношение към доводите от този тип у Аристотел няма. И това е естествено, защото всъщност няма подценяване на диалектиката за сметка на логиката. Както видяхме многократно, представянето на собствения характер в позитивна светлина и този на опонента в негативна не само не се заклеймява като “неморално”, но се дават подробни препоръки как това да се прави ефективно. Понятие за “морал” няма, а има утвърдена, типизирана характеристика, която се използва като най-действеното средство в реторическия арсенал. Позитивното и негативно характеризирани се разглеждат като части на едно цяло и възможността да се излагат доводи за едното на базата на другото е представена съвсем утилитарно. В този смисъл посоката, която избират съвременните неформални логици в търсенето гръцките корени на аргументацията *Ad Hominem*, е слабо продуктивна. Акцентът им върху диалектиката на Аристотел води до идентифицирането на типове аргументи, които само отдалечено напомнят основните *Ad Hominem* и трудно биха могли да се използват извън тясноспециализиран философски дебат. Етотическият аргумент и *Ad Hominem* са *par excellence* реторически доказателства, поради което изследването им трябва да започне от античната реторическа теория и практика.¹⁵⁰

На Аристотел принадлежи понятието “характерна реч”, която дава доказателства, напълно равнопоставени с аподиктичните. Убеждаването с характер е централната идея на “Реторика” и етотическото доказателство (и следователно самото убеждаване с характер) не само не отстъпва по важност за реторическата практика на аподиктичното (което, намирайки се в сферата на реториката, нека не забравяме, всъщност е диалектическо, а не “логическо”), но далеч го превъзхожда. Стагиритът открито критикува съвременните нему оратори, че говорят прекалено много, базирайки се на разумни съображения, а не на решение!¹⁵¹ Той дава общи места за доказателства от характера в първа и втора книга на трактата, които ние нарекохме “етотически топоси”, развивайки линията на разсъждение на А. Бринтън.

¹⁵⁰ Изследователите на аргументацията, в това число и самият Д. Уолтън, автор на класификация на доказателствата *Ad Hominem*, в търсенето на корените им, подминават “Реторика” и се фокусират върху “Топиката” и “За софистическите опровержения”. Уолтън говори за “пейрастични доказателства”, чието идентифициране с аргументите *Ad Hominem* от собствената му класификация е проблематично. Много по-ефективни и често срещани видове *Ad Hominem* са изложени в “Реторика” и именно тя, а не “За софистическите опровержения” или “Топика” трябва да се смята за техния теоретичен първоизточник. И причината за това е ключовата им роля в гръцката реторика, а не в софистическите и диалектическите дебати. Ето защо, задачата, която си поставя Уолтън – да проследи корените на обстоятелствения *Ad Hominem* от Аристотеловите диалектически съчинения до учебниците по логика – е изначално грешно поставена. Сферата на приложение на етотическият аргумент и на *Ad Hominem* е практическото красноречие. Все пак, в “Опроверженията” има пасаж, разгледан подробно по-долу в текста, който представя тактиките за разкриване на предвзетостта на софистите, но Уолтън го пропуска. Walton, D. Searching for the roots of the Circumstantial *Ad Hominem* // Argumentation 15, No. 2, 2001, pp. 207-211. В монографията си по темата, Уолтън бегло отбелязва, че такива аргументи присъстват в “Реторика”, но техен анализ липсва. Уолтън, Д. Аргументы *Ad Hominem*, Москва, 2002, с. 37-44. В търсене корените на *Ad Hominem*, Грасиела Марта Чичи също се фокусира върху “Топика” и “За софистическите опровержения”, където този тип аргументи не е ключов. Като следствие и тя открива аргументативни тактики (дори не самите аргументи), които напомнят много отдалечено *Ad Hominem*. (p. 340.) Chichi, G. The Greek Roots of the *Ad Hominem*-Argument // Argumentation, Vol. 16, No. 3, 2002, pp. 333-348.

¹⁵¹ “*Kai mē hōs apo dianoiās legein hōsper hoi nyn all’ hōs apo proaireseōs...*” Аристотел дава и пример как трябва да се говори: “*Аз желях това и го предпочетох. Дори да не спечеля нищо – по-добре.*” *Aristotelis Ars Rhetorica* III, 16, p. 138.

Доводи от характера Аристотел дава не малко – такива са качествата на оратора или представяното лице, такива са решението, целта, категорично изразеното предпочитание, действията. Именно етогическата аргументация е основната в неговата “Реторика”.

Нека разгледаме философската ѝ обосновка. За да доказва ефективно, ораторът трябва да умее да строи умозаключения, да прониква в характеристиките, нравствената същност и емоциите.¹⁵² С други думи, за да бъде някой добър оратор по Аристотел, се иска определена “етическа”¹⁵³ годност. За Стагирита е абсолютно немислимо някой да се занимава с държавни дела, без да има необходимите качества. Концепцията на Аристотел за “висок характер” от “Никомаховата Етика” е неразделно свързана с правилното “етическо” съждение¹⁵⁴: “*що се отнася до величествения, той по право изразява презрение, защото си съставя мнение истинно, докато повечето го правят наслуки.*”¹⁵⁵ А величествеността, нека припомним, е завършеността на всички добродетели, *kalokagathia*, и затова трябва да държим сметка именно за нея, когато се опитваме да изясним Аристотеловите идеи за връзката между характера и убеждаването.

В шеста книга на същото произведение Аристотел говори за разсъдливостта, която позволява на човек да изпълни назначението си. Добродетелта прави целта правилна, а разсъдливостта дава верните средства за достигането ѝ. Последната той отграничава от изобретателността (*deinotēs*) и хитростта (*panourgia*). “*Силогизмите, които имат за предмет постъпки (действия), включват следния изходен принцип: “защото еди-коя си цел е най-доброто...” При това е все едно какво точно, понеже при разсъждението това може да бъде всичко. Но какво е най-добро не вижда никой освен добродетелния, защото поквареността изкривява, като кара хората да се лъжат относно изходните принципи на действията. По този начин е ясно, че да бъдеш разсъдителен без да бъдеш добродетелен, е невъзможно.*”¹⁵⁶ Стагиритът е категоричен, че правилното разсъждение в сферата на праксиса е неразривно свързано с добродетелта. Без да се вдаваме в по-задълбочено разглеждане на психологията на Аристотел,¹⁵⁷ за нас остава знаков изводът му: етосът е *sine qua non* на правилното разсъждение, а добродетелта и практическата мъдрост са взаимно обусловени и невъзможни една без друга. Впрочем и самата наука етика за нашия автор е лишена от всякакво основание, ако нейната цел е само да изследва що е добродетелта. Човек трябва не просто да знае за последната, но да я осъществява. Ангажиментът “*да се постъпва съгласно вярното съждение*” (*kata ton orthon logon*) е основата на етичeskото му учение.¹⁵⁸ Невъздържаният не може да бъде едновременно и разсъдителен, защото да бъдеш разсъдителен означава да бъдеш

¹⁵² Аристотел. Реторика, I, 2, с. 46.

¹⁵³ Вж. за двата типа добродетели – “нравствената” и “мисловната”: Аристотел. Никомахова Етика II, 1, с. 78-79.

¹⁵⁴ Срв. с идеята за връзката между целта, вярното съждение и средата от “Никомаховата Етика”: Аристотел. Никомахова Етика VI, 1 // Аристотел. Сочинения в четирех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 172.

¹⁵⁵ Аристотел. Никомахова Етика IV, 8 // Аристотел. Сочинения в четирех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 132.

¹⁵⁶ Аристотел. Никомахова Етика VI, 13 // Аристотел. Сочинения в четирех томах, Т. 4, Москва, 1983, с. 187-188.

¹⁵⁷ По-надолу Аристотел разглежда типове добродетели, отношението им към отделните части на душата, взаимната обусловеност на разсъдливостта и “добродетелта в собствения смисъл на думата”. Ibidem, с. 188-189.

¹⁵⁸ Аристотел. Никомахова Етика II, 1, с. 79-80.

порядъчен човек.¹⁵⁹ Аристотел категорично се отграничава от софистите именно с аргумент от тяхната прагматическа непоследователност: ако те можеха да възпитават разумно в държавно управление, щяха да направят държавни мъже синовете и приятелите си. Това щеше да е най-доброто наследство за техните градове, близките им и самите тях. Но не само им липсва опитът и реалната практика, а и са прекалено далече дори от мисълта да се захванат с държавни дела.¹⁶⁰

От аргументите *Ad Hominem* Аристотел придава най-голяма тежест на този, който днес е прието да се нарича довод от прагматическата непоследователност (*pragmatic inconsistency*).¹⁶¹ Така в десета книга на “Никомахова етика” Стагиритът говори за различните становища относно удоволствията и казва, че някои, смятайки хората за техни роби, препоръчват пълен отказ от тях. Това обаче е неправилно, защото разсъжденията за страстите и постъпките внушават по-малко доверие от самите дела. А когато думите не се съгласуват с онова, което хората виждат се ражда презрението към тях и даже справедливото в разсъжденията бива погубено. Човекът, проповядвал нещо и постъпил по противоположния начин, се дискредитира напълно. *Ето защо – заключава Аристотел – истинните съждения... са изключително полезни не само за знанието, но и за живота: като вървят по пътя на самите дела, те внушават доверие и подтикват съобразителните да живеят, съобразно с тях.*¹⁶²

На делата и характера като неотделими една от друга части вече се спряхме. Тук Аристотел показва ясно какво е значението на делата като критерий за верността на съжденията. Характерът е критерий за верността на съждението, но именно делата са ултимативният критерий за оценка и на характера, и на правилното съждение. Тази основа за квалифициране на прагматическата аргументация с право може да се нарече универсална. Дори единомушието с мъдреците внушава известно доверие, но за истината във връзка с постъпките се съди по делата и по начина на живот, “защото главното се заключава в това.” Ако съжденията се съгласуват с делата и начина на живот на изказалия ги, те могат да бъдат приети, ако не – трябва да бъдат отхвърлени.¹⁶³ Така, по сполучливата забележка на А. Бринтън, акцентът при аргументацията от характера пада върху *ортопраксията* (делата), в противовес на *ортодоксията* (открито заявените съждения) и тук се крие изключителната ѝ стойност.¹⁶⁴

Разглеждането на аргументите от характера при Аристотел не би било пълно, ако не се спрем и на конкретните аргументативни техники, описани от него.

¹⁵⁹ *Аристотел*. Никомахова Етика VII, 11, с. 210.

¹⁶⁰ *Аристотел*. Никомахова Етика X, 10, с. 291-292.

¹⁶¹ Аргументът от прагматическата непоследователност в общия си вид може да бъде предста вен така: ораторът не се придържа сам към това, което проповядва. Вж. за него и за прагматическата аргументация *Walton, D. Fundamentals of Critical Argumentation*, New York, 2006, 44-49, 84-132; *Уолтон, Д.* Цит. Съч., с. 217-226.

¹⁶² *Същият*. Никомахова Етика X, 1, с. 267-268.

¹⁶³ Пасажът в “Никомахова етика” не е съвсем ясен. Може би Аристотел има предвид, че при несъответствие с делата, разсъжденията не трябва да се отхвърлят напълно, а да се търси рационалното зърно в тях. Заради очевидната връзка с цитирания по-горе пасаж (Никомахова Етика, X, 1, с. 267-268.), ни се струва, че това е по-обща мисъл и не се отнася само до оценката на съжденията на философите. *Аристотел*. Никомахова Етика X, 9, с. 286-287; Вж. и бел. на с. 750.

¹⁶⁴ *Brinton, A. A Rhetorical View of the Ad Hominem*// *Australasian Journal of Philosophy*, Vol. 63, No.1, 1985, p. 53.

Като обсъжда принуждаването към лъжливи и неправдоподобни твърдения в гл. 12 на “За софистическите опровержения”, Аристотел посочва, че трябва да се привеждат доводи от скритите желаня и открито изразяваните мнения на събеседника-софист. “*Защото не е едно и също това, което желаят и говорят: говорят най-прекрасни слова, а желаят само онова, което им се струва изгодно. Например казват, че по-добре да умреш с чест, отколкото да живееш в удоволствия или, че да живееш честно в бедност е по-добре отколкото да живееш в богатство, но неблагопристойно. А всъщност желаят точно обратното.*” Ето защо трябва този, който говори съобразно желанята си, да бъде накаран да изрази открити мнения, а онзи, който говори съобразно открито изразяваните мнения – съобразно тайните му желаня. И в двата случая събеседникът ще бъде принуден да твърди противоположното или на открито изразените, или на скритите мнения.¹⁶⁵ За изобличаването на събеседника и за принуждаването към неправдоподобни твърдения Аристотел пише, че това може да стане най-сполучливо по два начина: първо, ако незабелязано се разбере от събеседника необходимото за оборването му и второ – като се задават умело въпроси. Така Аристотел всъщност излага два типа често срещани аргументи *Ad Hominem*: обстоятелствения, базиран на прагматическата непоследователност и предвзетия *Ad Hominem* по класификацията на Д. Уолтън: “обстоятелствата” сочат, че говорещият не се придържа към онова, което сам проповядва (обстоятелствен, от прагматическата непоследователност)¹⁶⁶ и говорещият има за изходна точка свои интереси, които прикрива (предвзет).¹⁶⁷ Разбира се, Аристотел не прави класификация на аргументите *Ad Hominem* а обобщава опита на съвременната нему философска дискуссионна практика. Струва си да се замислим над факта, че в “За софистическите опровержения” се говори всъщност много малко за аргументите *Ad Hominem* при положение, че в ораторската практика на класическа Гърция те са често употребявани. Причината за това може да се крие във факта, че софистическите дискусии са се характеризирали с определена степен на абстрактност, с откъснатост на единичното от общото, разумното от сетивното, с предпочитание към индивидуалния ефект, за което може да се съди по примерите, които дава Стагиритът в произведението си.¹⁶⁸ Реторическата практика и софистическите дискусии явно са доста различни. Факт е обаче, че Аристотел се спира съвсем бегло на тях в “Опроверженията”: на практика приложение на аргументация *Ad Hominem* се посочва само в цитирания по-горе пасаж.

В “Реторика” конкретните аргументативни схеми *Ad Hominem* и тактиката на прилагането им не намират пространно осветяване, ако читателят очаква стройна класификация на аргументите. Но Аристотел многократно посочва, че опонентът

¹⁶⁵ Аристотель. О софистических опровержениях 12 // Аристотель. Сочинения в четырех томах, Т. 2, Москва, 1978, с. 558-559.

¹⁶⁶ Уолтон, Д. Аргументы Ad Hominem, Москва, 2002, с. 21-25.

¹⁶⁷ Уолтон, Д. Цит. Съч., с. 25-29.

¹⁶⁸ Срв. напр. “Равни ли са на двойки единиците в четворката? [Да.] Но двойките са съдържат в четворката ту така, ту иначе. Или: Науката за противоположностите една ли е или не е? [Една е.] Но известното и неизвестно то са противоположности.” Аристотель. О софистических опровержениях 10 // Аристотель. Сочинения в четырех томах, Т. 2, Москва, 1978, с. 554.

трябва да се представя в негативна светлина и предлага немалко общи места за обективизиране на характера. Само оттук можем да направим извода за тяхната ключова роля. Както можем да очакваме, не липсват и примери. Макар и само няколко, те са напълно достатъчни – и съответно често срещани – от гледна точка на успешното оборване на оратора-противник. Във втора книга, излагайки общите места на ентимемите, Аристотел излага един вариант на аргумента *tu quoque*.¹⁶⁹ Казаното срещу нас се пренасочва срещу онзи, който го е казал. Този способ се отличава с ефективност, отбелязва Аристотел и препраща към не достигнала до нас трагедия.¹⁷⁰ Трябва да е налице следното условие: противникът трябва да изглежда по-способен от оратора да извърши престъпление, да има по-лоша репутация. Както виждаме, този аргумент има общо и с аргументацията от вероятното (*eikos*), на която ще отделим специално внимание.¹⁷¹ Ако обвинителят има претенцията да бъде по-добър (*beltiōn einai*) от обвиняемия, това трябва да се опровергае и това е още един типичен пример за реторическия сблъсък като *ēthomahia*. “Глунаво е, заключава Стагиритът, когато някой порицава други за това, което сам върши или би извършил, или когато подтиква друг да върши това, което сам не върши, нито би го извършил.”¹⁷² Този аргумент е даден в реда на общите места на ентимемите, наред с аргументите от аналогията, от многозначността, от представата за повече или по-малко и др. Други аргументи *Ad Hominem* Стагиритът излага в трета книга, когато говори за обвинението и как то трябва да се обори. Или лично самият обвинител, или някой от близките му трябва да бъдат заплетени в делото чрез събития, които са се развили в миналото или в настоящия момент.¹⁷³ С други думи – да се покаже, че той или негови близки са виновни по един или друг начин. В това общо място имаме комбинация от *tu quoque* и генетически *Ad Hominem*,¹⁷⁴ представени заедно, вероятно заради честата им обща употреба.

Типична атака *Ad Hominem* е дадена малко по-надолу в същата глава: трябва да обвиняваме обвинителя, твърдейки, че е абсурдно, след като той не заслужава доверие, думите му да го заслужават.¹⁷⁵ Тук отново виждаме извадена на преден план важната роля, която има позоваването на характера като свидетелство за валидността на аргументите на опонента. Този топос кореспондира с пасаж от III, 17, където са казва, че при политическите речи трябва да гледаме дали противникът не

¹⁶⁹ Според нас, *tu quoque* (букв. “ти също”) е по-скоро аргументативна тактика, отколкото аргумент. Такава “двойна грешка” може да бъде всеки един от видовете *Ad Hominem*. Според Уолтън, за да бъде една двойна грешка *tu quoque*, първият аргумент от двата трябва да е обвинение *Ad Hominem*, т.е. да има двойно обвинение. Евангелското “а защо гледаш сламката в око на брата си, пък гредата в своето око не виждаш?” (Мат. 7: 3, Лук. 6: 41.) е употребен на място *tu quoque*.

¹⁷⁰ Аристотел. Реторика, II, 23, с. 144.

¹⁷¹ Аристотел цитира един пример на употребата му, която сочи връзката именно с вероятния характер. Ификрат бил обвинен от Аристофонт в предателство и отговорил с въпроса дали Аристофонт би предал корабите за пари. Когато онзи отговорил отрицателно, Ификрат казал: “ти, който си Аристофонт, не би ги предал, а ще ги предам аз, който съм Ификрат?” Ibidem. Вж. и бел. на с. 215.

¹⁷² Ibidem.

¹⁷³ Аристотел. Реторика, III, 15, с. 187.

¹⁷⁴ За генетическите *Ad Hominem* и за обвиненията по асоциация вж. Уолтон, Д. Цит. Съч., с.270-273.

¹⁷⁵ Ibidem.

допуска лъжа в нещо извън делото – “това има вид на свидетелство, че той лъже и в другото.”¹⁷⁶

***Argumentum ad auctoritatem*¹⁷⁷ у Аристотел или етосът, който не се изобретява.**

Ценно по Аристотел е онова, което е толкова за нравствените хора, защото те предпочитат добродетелта. Мисълта, че нравственият човек е критерий, се подчертава многократно в произведенията на Стагирита.¹⁷⁸

Когато говори за доказателствата, стоящи извън изкуството на оратора в I, 15, Аристотел дава своите определения за свидетелите. Стари свидетели са поетите и всички онези прочути мъже, чиито съждения са известни. Новите са известните хора (*gnōrimoi*), изразили някакво съждение. Техните съждения са полезни за онези, които спорят по същите въпроси и могат да се използват като прецедент.¹⁷⁹ Но най-меродавни са древните, защото са неподкупни. От същия пасаж става ясно, че някои хора могат да бъдат свидетели по окачествяването на едно деяние като справедливо, полезно и т.н. или не, а други – само дали дадено събитие или деяние е имало място.¹⁸⁰ Забележителна е причината древните авторитети да бъдат упоменати като най-достойни за доверие свидетели, (*pistotatoi*):¹⁸¹ не правотата на умозаклучението, а тяхната неподкупност, която е не друго, а черта на един добър характер! Позоваването на авторитета, тази “нетехническа проява на етоса, която ораторът не изобретява, а само използва¹⁸²” е било разпространена практика в Атинските съдилища и отново, подобно на позоваването на характера, е влизала в действие, когато не е имало достатъчен аргумент *Ad rem*. Или, разбира се, в съчетание с него. Не бива да ни убягва, че веднага след споменаването на неподкупността на древните, Стагиритът посочва позоваването на вероятното (*ek tōn eikotōn krinein*)¹⁸³ като аргумент, защото то също не може да бъде подкупено, нито измамено. Веднага се излага и контраргументът, че, ако вероятното решаваше делото, от свидетели не би имало полза. Изглежда, позоваването на авторитета и на вероятното са имали сходна

¹⁷⁶ Аристотел. Реторика, III, 17, с. 191. Много по-обстоятелствен в търсенето на възможна прагматическа непоследователност от намеренията, действията и думите на противника е Псевдо-Аристотел. Речта, миналият живот и всичко, което може да се изтъкува като противоречие се издирва най-щателно. Вж. Псевдо-Аристотел. Цит. съч. V, 1-5, с. 28-29; IX- X, с. 34-35.

¹⁷⁷ Аргументът от авторитета или апелът към експертно мнение са форми на правдоподобен довод (*plausible reasoning*), който измества презумпцията на доказателството в определена посока. Уолтон, Д. Цит. Съч., с. 236.

¹⁷⁸ Вж. напр. Аристотел. Никомахова Етика X, 6, с. 280.

¹⁷⁹ Вж. за начина, по който Псевдо-Аристотел препоръчва да се използват съжденията на „славните хора”: Псевдо-Аристотел. Цит. съч. I, 23, с. 15-16. Псевдо-Аристотел отнася позоваването на авторитета към едно от главните средства на похвалната реч. То е начин за преувеличение: „Вторият (начин за уголемяване, б.м., М.Р.) се състои в това, да се позовеш на нечия значителна преценка по същия въпрос – положителна, ако възхваляваш, или отрицателна, ако поричаваш.” Псевдо-Аристотел. Цит. съч. III, 7, с. 24.

¹⁸⁰ Аристотел. Реторика, II, 15, с. 93. *Aristotelis Ars Rhetorica* I, 15, p. 49.

¹⁸¹ *Aristotelis Op. Cit.*, I, 15, p. 50.

¹⁸² “A nonartistic form of ethos” нарича позоваването на авторитет Дж. Кенеди, като казва, че е необходимо едно по-широко разбиране на трактовката на Аристотел за нетехническите доказателства, която да обхване и позоваването на авторитетите. *Kennedy, G. Op. cit.*, p. 60.

¹⁸³ *Ibidem*.

употреба при липса на доказателство по същество и Аристотел ги третира като сходни аргументативни тактики, поради което ги излага на едно място.

Вероятният характер

Образът на новородения Хермес, който краде кравите на Аполон и се оправдава пред съда на Зевс с невероятността (*eikos*) да е извършил деянието, защото е бебе на един ден, е емблематичният пример за употребата на аргумент от вероятния характер, фиксиран в гръцкия епос. Аргументацията от вероятния характер, както имахме повод да споменем, когато обсъждахме изложението му в I, 12, има широка употреба в реторическата култура на древна Елада. Като следствие тя намира и достатъчно освещаване в “Реторика” на Аристотел. Освен пасажа в I, 12, Стагиритът дава подобен аргумент като място на привидна ентимема, което се основава на последствията (*para to heperomenon*).¹⁸⁴ Същността му е такава: някой сигурно е благороден човек, защото презирайки общуването с множеството, прекарвал времето си в уединение. Понеже благородните (*megalopsyhoi*) са такива и той би се сторил благороден. Или ако някой скита нощем, той е курвар – защото курварите са такива.¹⁸⁵ Отново в II, 24 Аристотел представя силогизма, който се основава на относително вероятна предпоставка (*eikos*). От това място произлиза изкуството на Коракас и то може да бъде ефективно, ако обвиняемият няма белези на виновен – например ако е слаб, а се обвинява в побой, защото деянието не е вероятно. Същото е валидно и за обратния случай. “Това е принципът, казва Аристотел, да представиш по-слабия довод като по-силен.” Пред нас е един от редките случаи, в които той дава негативна оценка на този вид аргументация, като казва, че хората с право се възмутили от занятието на Протагор, защото то е измама, която може да се срещне само в реториката.¹⁸⁶ За изследването ни обаче е важен фактът, че повечето примери за подобен тип аргументация са обвързани именно с представянето на характера.¹⁸⁷

Напълно в духа на разбирането си за реториката като *dunamis*, аргументът от вероятното не се заклеява и отхвърля от Аристотел, а напротив: когато обсъжда

¹⁸⁴ *Aristotelis Op. Cit.*, II, 24, p. 103.

¹⁸⁵ *Ibidem*.

¹⁸⁶ *Аристотел. Реторика*, II, 24, с. 154. Бернард Джейкъб се опитва да представи отношението на Стагирита към софистите в нова светлина във връзка с този пасаж. Той предлага полемиката с Протагор да се разглежда като ирония, в Сократов стил. Но Аристотел не е сократик, нито му подражава, дори в “Софистическите опровержения”, както се опитва да покаже Джейкъб. Последният обаче прави друго важно наблюдение: пасажът, където е споменат Протагор, действително навежда на мисълта, че общоприетите виждания са твърде недостовърни. И атаката и защитата са сходни, но едновременно с това много слаби. В този смисъл, реториката и диалектиката са невъзможни без изобличаването на грешката и квази-ейкоса. Стагиритът оценява аргументите на софистите като доводи, които трябва да бъдат оборвани, но отхвърля категорично техните битийно-познавателни критерии. *Jacob, B. What If Aristotle Took Sophists Seriously? New Readings in Aristotle’s Rhetoric // Rhetoric Review, Vol. 14, No. 2, 1996, pp. 237-252.*

¹⁸⁷ Вж. и *Kennedy, G. A New History of Classical Rhetoric*, Princeton, 1994, p. 67-68. Псевдо-Аристотел отграничава отделен вид вероятност, свързана с характера: „...ако можеш, покажи в обвиненията, че обвиняемият често е вършил същото и преди; ако ли не, то подобно му. Опитай се да покажеш, че е смятал за целесъобразно да извърши такова нещо, защото повечето хора ценят най-вече целесъобразното, като смятат, че и останалите вършат всичко заради него.” Той е изчерпателен в описанието на тактиките за представяне на собствения и противниковия вероятен характер, като, подобно на Стагирита, подчертава, че става дума за едни и същи аргументи, но с противоположен знак. *Псевдо-Аристотел. Цит. съч. VII, 8-14, с. 31-32.*

опровержителните паралогизми (става дума за легитимна употреба на привидно възражение), той посочва, че съдията трябва да решава не само въз основа на необходимото, но и въз основа на вероятното. Това е и принципът да се решава по най-дълбоко убеждение.¹⁸⁸ Ако нещо стои по определен начин в повечето случаи, то е вероятно в по-висока степен. Вероятността е едно от четирите положения, на базата на които се формулират ентимемите.¹⁸⁹

И “неизобретеният етос”, и доказателството от вероятното са сходни в това, че препращат към опита, разбираан широко: този на отделна известна личност, която заради високия си характер и достиженията си заслужава доверие или човешкият опит по принцип. Вероятно тук можем да търсим връзка с разбирането на Аристотел за *fronēsis*, практическата мъдрост, която е именно синтез на опита. Разбира се, самият Стагирит не споменава нищо такова в края на втората книга на “Реторика”, понеже е приключил с излагането на качествата още в първа.

Обобщение

Авторът на първото систематично разглеждане на убеждаването с характер го смята за реторическо доказателство *par excellence*. Той не само не го подценява и не го смята за софизъм, както са склонни да мислят Дж. Кенеди и У. Фортенбах, но му отрежда централно място в своята теория на убеждаването. Що се отнася до огрубеното разбиране за системата на трите доказателства, сред които логосът е доминиращ, употребата на етоса е “необходимо зло”, а патосът е олицетворение на най-лошата реторика, то трябва да бъде изоставено. Още по-далеч от истината е идеята, че за Стагирита етосът е допълнително, емоционално доказателство (Дж. Юс).

Убеждаването с характер е многопланово понятие. На първо място, то подразбира две фундаментални характеристики на етоса в реторическата и поетическата теории на Аристотел, напълно в съзвучие с античното разбиране за етоса изобщо (за разлика от съвременното разбиране за характер, което предполага освен устойчивост, още динамизъм и индивидуалност). Това са неговата доброкачественост и неговата утвърденост, дори застиналоост, която не се поддава на промени. Тези две характеристики са от една страна гаранция за съществуването на понятието за етос изобщо, а от друга подсигурият ефективното му използване като реторически инструмент. На второ място, убеждаването с характер добива конкретен израз в демонстрирането на три качества: *fronēsis*, *aretē* и *eunoia*. Те са трите причини, които правят оратора убедителен и носят, поради това, определена психологическа универсалност, независима пряко от конкретна аудитория. Най-пълнен израз триадата добива при съвещателното красноречие, където и трите качества се изискват в най-голяма степен, но те, съвсем естествено, се използват и в другите два вида – съдебното и тържественото. От Етиките и “Реторика” можем да изведем още една триада на убеждаването с характер: това е връзката на целта, решението и постъпките, които заедно оформят характера и респективно го

¹⁸⁸ Аристотел. Реторика, II, 25, с. 155-156.

¹⁸⁹ Другите три са: примерът, свидетелството и признакът. Ibidem, с. 155.

изразяват (“Реторика” III, 16). Достойният характер е обусловен от наличието на добродетели, които на свой ред са свързани с нравствени цели. Решението е онзи белег на характера, който трябва да се демонстрира винаги, а делата са и изразител на характер, и, по “Никомахова етика”, краен критерий за оценка и на етоса, и на съжденията. Ето защо делата и характерът са представени в “Реторика” като неделимо цяло.

“Етос” се употребява в “Реторика” в две основни значения. Едното е свързано с етичката философия на Аристотел и отразява връзката му с добродетелите на човека (*to d'ēthos tēs aretēs estin*). Второто е по-широко, свързано с отделната аудитория и обозначава съвкупността от белезите ѝ, важни с оглед на убеждаването, като обхваща и нравствените качества. В “Реторика” III, 7 Стагиритът очертава аудиториите по род (старец, дете, мъж, жена, лаконец, тесалиец) и по състояние, т.е. по качествата, които човек има в живота. С оглед на рода и състоянието се демонстрират белези, които правят речта характерна във втория, по-широк смисъл – т.е. съответстваща на даден тип, а не просто изразяваща редица добродетели. Така, важен е не само етосът на оратора, но и този на аудиторията, който трябва да се познава. Типовете етос на слушателите Стагиритът свързва на първо място с отделните полисни устройства в I, 8, във връзка със съвещателното красноречие. В I, 9, във връзка с епидейктиката, той препоръчва общо познаване на това, което се цени от аудиторията, а във втора книга (II, 12-17) прави пространен етологичен етюд на отделните типове аудитории. Защо се отдава такова значение на познаването на етоса на слушателите? Етосът е онзи реторически инструмент, чрез който се въздейства върху емоциите, т.е. ораторът апелира към добрия нрав на аудиторията, за да я склони на своя страна. Ето защо етологическият етюд е даден именно във втора книга, където се говори за чувствата в убеждаването. Това логично ни води до въпроса за употребите на етоса в реториката. Освен като основен инструмент за въздействие върху емоциите и прякото демонстриране на *fronēsis*, *aretē* и *eunoia* при съвещаването (“субективен етос” на самия оратор по Сатлър), етосът в съдебното красноречие има не по-малко силна позиция: той често може да замени доказателство относно деянието. Етогическият аргумент и аргументът *Ad Hominem* могат да заменят дори довод по същество. Аргументът от вероятното има връзка на първо място с етоса, защото характеристиката, несъвместима с обвинението (слабият като извършител на побой) има голяма сила в съда. Оттам тръгва софистическата му употреба (Коракс, Протагор), критикувана от Аристотел. Що се отнася до тържествената реч, то нейната първа цел е описанието, изграждането на един етос (“обективния етос” на трето лице по Сатлър). Тук топосите от отделните качества са повече, голяма роля играе преувеличението.

Доводи за характера се черпят от общи места, които приехме да наричаме етогически топоси. На първо място етогически топоси са отделните добродетели. Те са дадени в първа книга и целят да представят оратора или онзи, за когото се говори, като благороден човек. Вторият вид качества са представени във втора книга във връзка с емоциите: тяхна пряка задача е да насочат настроението на аудиторията в една от двете посоки: гняв или благосклонност. Тези топоси целят да представят

оратора като “свой”, близък, благосклонен, а опонента да охарактеризират негативно, като противник на аудиторията. Така целта, решението и действието могат да се представят в два ракурса: 1. благородни принципно и 2. полезни за аудиторията. Наред с общо разглеждане на топосите, Аристотел излага във втора и трета книга конкретни аргументативни тактики за употреба: обстоятелствения, предвзетия и *tu quoque* видове *Ad Hominem*. Положителното етотическо доказателство и доказателството *Ad Hominem* се употребяват заедно, като двете страни на една монета – и стоят в тясна връзка с ейкоса – доказателството от вероятното (вероятният характер на човека).

Освен чрез етотически топоси, характер се демонстрира и индиректно чрез думи на трето лице, чрез стил и невербално. Последният начин Аристотел свързва с актьорската игра и макар да признава силата ѝ, се отнася с подозрение към нея и я нарича “разчитаща на лош слушател”.

В самия край на “Реторика” Стагиритът загатва и за обещанието като доказателство от характера, което рамкира цялата реч: ораторът започва с него и в края на речта потвърждава изпълнението му. С това подчертава още веднъж, че може да му се вярва.

Аристотеловото убеждаване с характер е подминато от по-късните автори.¹⁹⁰ Цялостната му концепция оказва слабо въздействие на по-нататъшното развитие на реторическата теория. Макар Квинтилиан и Дионисий от Халикарнас да познават труда му, той не повлиява значително на възгледите им.¹⁹¹ Самата “Реторика” е преоткрита в Рим през I в. от н. е. Произведението се запазва благодарение на интереса към Аристотел през Средновековието, но трудът започва да бъде оценяван като ключов едва през Новото време.¹⁹²

В настоящото изложение се опитаме да представим в нова светлина Аристотеловото убеждаване с характер и да покажем защо неговата концепция има ключово значение за съвременната реториката и неформална логика. Изясняването ѝ предоставя широки възможности за изследване на реторическата аргументация като цяло и на етотическото доказателство в частност.

¹⁹⁰ Fortenbaugh, W. Op. cit., p. 240-244.

¹⁹¹ Дионисий разглежда демонстрирането на характер изцяло като функция на стила. Дионисий Галикарнасский. О соединении слов СХХII, 149 // Античные риторика, под ред. А. Тахо-Годи, М., 1978, с. 204; Дионисий Галикарнасский. Письмо к Помпею III // Античные риторика, под ред. А. Тахо-Годи, М., 1978, с. 229.

¹⁹² Kennedy, G. Op. cit., p.63.

Библиография

- Аристотел.* Реторика. Предговор, въстъпителна студия и превод от старогръцки А. Ничев, С., 1986.
- Аристотель.* Большая этика // *Аристотель.* Сочинения в четырех томах, Т. 4, Москва, 1983.
- Аристотель.* Вторая Аналитика // *Аристотель.* Сочинения в четырех томах, Т. 2, Москва, 1978.
- Аристотель.* Никомахова Этика // *Аристотель.* Сочинения в четырех томах, Т. 4, Москва, 1983.
- Аристотель.* О софистических опровержениях // *Аристотель.* Сочинения в четырех томах, Т. 2, Москва, 1978.
- Аристотель.* Политика // *Аристотель.* Сочинения в четырех томах, Т. 4, Москва, 1983.
- Аристотель.* Поэтика // *Аристотель.* Сочинения в четырех томах, Т. 4, Москва, 1983.
- Борухович, В.* Ораторское искусство Древней Греции // Ораторы Греции, М., 1985.
- Вейсман, А. Д.* Греческо-русский словарь, репринт пятого издания 1899 г., Москва, 1991.
- Герджиков, А.* Качествата на императора според корпуса на латинските панегирици, С., 2007.
- Гимн к Гермесу // О происхождении богов, составление и вступительная статья И. В. Шталь, Москва, 1990.
- Демосфен.* О предательском посольстве // Ораторы Греции, М., 1985.
- Латышев, В.* Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности, Санкт-Петербург, 1997.
- Лосев, А. Ф.* История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика, М., 1975.
- Лосев, А. Ф.* История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. Кн. II, Москва, 1994.
- Лосев, А. Ф.* Риторика и ее эстетический смысл // Античные риторики, М., 1978.
- Ненов, И.* Наказателно право на Република България. Обща част, кн. I, 1992.
- Ненов, И.* Наказателно право на Република България. Обща част, кн. II, 1992.
- Ничев, А.* «Реториката» – поетика на прозата // *Аристотел.* Реторика. Предговор, въстъпителна студия и превод от старогръцки А. Ничев, С., 1986.
- Псевдо-Аристотел.* Реторика към Александър. Прев. Г. Гочев, С., 2004.
- Стратоновский, Г. А.* Феофраст и его характеры // Феофраст. Характеры, Санкт-Петербург, 2007.
- Тукидид.* История на Пелопонеската война. Прев. М. Мирчев, С., 1979.
- Уолтон, Д.* Аргументы Ad Nominem, Москва, 2002.

Andersen, K., Clevenger, T. A Summary of experimental research in Ethos // *Speech Monographs*, Vol. 30, №2, 1963.

Aristotelis Ars Rhetorica Cum adnotatione Leonardi Spengel, In aedibus B. G. Teubneri, Vol. I, Lipsiae, 1867.

Brinton, A. A Rhetorical View of the Ad Hominem // *Australasian Journal of Philosophy*, Vol. 63, No.1, 1985.

Brinton, A. Ēthotic Argument // *History of Philosophy Quarterly*, Vol. 3, No. 3, 1986.

Brinton, A. Ēthotic Argument: Some Uses // *Argumentation: Perspectives and Approaches*. Ed. F. Van Eemeren et al., Dordrecht and Providence, 1987.

Chichi, G. The Greek Roots of the Ad Hominem-Argument // *Argumentation*, Vol. 16, No. 3, 2002.

Clayton, E. The Audience for Aristotle's "Rhetoric" // *Rhetorica*, Vol. 22, No. 2, 2004.

Corts, T. The Derivation of Ethos // *Speech Monographs*, Vol. 35, 1968.

Forbish, T. An Origin of a theory: A Comparison of Ethos in the Homeric "Iliad" with that found in Aristotle's "Rhetoric" // *Rhetoric Review*, Vol. 22, No. 1, 2003.

Fortenbaugh, W. Aristotle on Persuasion through Character // *Rhetorica*, Vol. 10, No. 3, 1992.

Fredal, J. The Language of Delivery and the Presentation of Character: Rhetorical Action in Demosthenes' against Meidias // *Rhetoric Review*, Vol. 20, No. 3/4, 2001.

Gill, C. The Ēthos/Pathos Distinction in Rhetorical and Literary Criticism. // *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 34, No. 1, 1984.

Halloran, M. Aristotle's Concept of Ethos, or if not Somebody Else's // *Rhetoric Review*, Vol. 1, No. 1, 1982.

Jacob, B. What If Aristotle Took Sophists Seriously? New Readings in Aristotle's Rhetoric // *Rhetoric Review*, Vol. 14, No. 2, 1996.

Kennedy, G. A New History of Classical Rhetoric, Princeton, 1994.

Perelman, Ch., Olbrechts-Tyteca, L. *Traité de l'argumentation*, Bruxelles, 2000.

Roland, K. A Reexamination of Personal and Public Discourse in Classical Rhetoric // *Rhetoric Review*, Vol. 9, No. 1, 1990.

Sattler, W. Conceptions of *Ethos* in Ancient Rhetoric // *Speech Monographs*, Vol. 14, 1947.

Yoos, G. A Revision of the Concept of Ethical Appeal // *Philosophy and Rhetoric*, Vol. 12, No. 1, 1979.

Walton, D. *Fundamentals of Critical Argumentation*, New York, 2006.

Walton, D. Searching for the roots of the Circumstantial *Ad Hominem* // *Argumentation* 15, No. 2, 2001.

Wikramanayake, G. A Note on the Pisteis in Aristotle's Rhetoric // *The American Journal of Philology*, Vol. 82, No. 2, 1961.